श्रीगणेशाय नमः ।। अथेति अथ गर्भधारणानंतरं सुदक्षिणा दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिन्हं मुखपांडुतादि दधौ इत्यन्वयः । अथवा दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिन्हं यस्मिन्निति वैयधिकरण्येन बहुव्रीहि समासः स्मिन्त दानम्मुखं दधाविति केचित् तन्नसत् । मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपांडुने

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखं ।। निदान मिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दोहदलक्षणं दधौ ।। १ ।।

त्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् गर्भस्य लक्षणं हेतुत्वात्तच्चिन्हे शुक्वंचराः कथंभूतं गर्भलक्षणं भर्तुः प्रियस्य ईप्सितं इष्टं । पुनः कथंभूतं उपस्थितोदयं उपस्थितः उदयो यस्य यस्मात् वा पुनः कथंभूतं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखं । सखीजनोद्वीक्षणानां कौमुदीमुखं चंद्रिकाप्रादुर्भावः यद्वा कौमुदी नाम उत्सविशेषः तद्भविष्यानंतरे कौमुदतिजनाय स्मात् नेनासौ कौमुदीमतेति तस्याः मुखं प्रारंभमुखं निस्त

संप्रति गर्भलक्षणं वर्णयति शरीरेति सासुदक्षिणा मुखेन अलक्ष्यत कथंभूतेन मुखेन लोध्रपांडुना लोध्रपुष्पवत् पांडुना कथंभूता सा असमग्रभूषणा असमग्राणि अल्पानि भूषणानि परिमितानि यस्याः सा असमग्रभूषणा कस्मात् शरीरसादात् शरस्य देहस्य सादः खेदः तस्मात् कार्श्यादित्यर्थः

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपांडुना ।। तनुप्रकाशे न विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शार्वरी ।। २ ।।

केन केव शशिना शार्वरी च कथंभूतेन शशिना तनुप्रकाशेन तनुः स्वल्पः प्रकाशो कांतिर्यस्य तादृशेनेंदुना कथंभूता शार्वरी विचेयतारका विचेयाः मृग्याः तारकाः यस्याः सा तथोक्ता विरलनक्षत्रेत्यर्थः पुनः कथंभूता शार्वरी विभातकल्पा ईषदपरिसमाप्ता विभातकल्पा प्रभातकल्पा किंचित्पुनः प्राप्तः कालः तस्मिन्न्रजनीव प्रतिभाति इंदुः अल्पप्रकाशत्वात् संजातुर्भव

।-२ शरीरसादादिति भट्टः क्षामतागरिमा कृशो मूर्च्छार्दिररोचकं॥ जंभा प्रसेवकः मदनेरोमतान्याः
२॥ प्रकाशे मुखेनेति सा सुदक्षिणा मुखेन रजनी व्युत्थेयतु प्रभातप्रायाँ अनुचकार कीदृशेन
मुखेन केतकपत्रपांडुना। कीदृशी सा कृशांगयष्टिः तनुतनुलता। अतएव परिमितभूषणा स्व
ल्पभूषणा। कीदृशी रजनी स्थिताल्पतारा रहिताल्पतारा पुनः कीदृशी करणेंदुमंडलोदीनकृशी विवो

पुनः कीदृशी विभानकल्पा न तद्वृत्ति तितनोनंतरं विश्वापस्तु एरशोदीलीपस्य प्रया सुदक्षिणा दो
हदं प्रपेदे कीदृशस्य विश्वापस्तुः अनन्यसंततेः नान्या संततिर्यस्य तस्य सततया अन्येनेसौहार्दरस
स्य तथा कीदृशी सा प्रकृतिप्रियंवदा प्रकृत्या स्वभावेन अभीष्टभाषिणी उत्प्रेक्ष्यते उदयोन्मुखं किंचि
न्मनोरथमिव॥४॥

3

तदाननमिति क्षितीश्वरो दीलीपः रहस्येकांते तदाननं तस्या मुखं उपघ्राय चुंबयित्वा तृप्तिं नाययौ
न प्राप। किंविधं तदाननं मृत्सुरभि मृदा सुरभि गंधिः कमिव करीव पल्वलमिव यथा करी क
रः शुंडादंडो स्यास्तीति करी गजः शुचिव्यपाये ग्रष्मावसाने पयोमुचां मेघानां पृषतैः जलकणैः

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ॥ करीव
सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलं॥३॥

सिक्तं च वनराजिपल्वलं पल्वलं अल्पसरः उपाघ्राय तृप्तिं न प्राप्नोति। अल्पसरः पल्वलं इत्यु
च्यते प्रथमोद्बिंदुसंदोहसिक्तं मूलं तु नेहितीव सौरभ्यभाभवति अत्र करीचराजपल्व
लानां कांताकामिनि वदनसमाधिरनुसंबंध्येयः गर्भिणीनां मृल्लक्षणं लोकप्रसिद्धमेव
एते दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते॥३॥

३

दोहदहेतुके मृल्लक्षणे हेत्वंतरमुत्प्रेक्षते दिवमिति सार्धेन। अतः कारणात् पूर्वं तथाविधं मृल्लक्षणलक्षणे अभिलाषे मनो वबंध दधौ। मृल्लक्षणरूपे अभिलाषे चित्तं चकारेत्यर्थः। किं कृत्वा अन्यरसान् अपरान् सामधुरादीन् विलंघ्य त्यक्त्वा अतः कथमित्याह यतो हि निश्चयेन तत्सु-

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगंतविश्रांतरथो हि तत्सुतः। अतोभि-
लाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबंधान्यरसान् विलंघ्य सा ॥ ४॥

तः भुवं महीं भोक्ष्यते भुजोनवन इत्यात्मनेपदं तस्याः पुत्रेण वसुमती भोक्ष्यते कथंभूतो दिगंतविश्रांतरथः दिशामंते प्रति विश्रांतो रथो यस्य सः इति सार्वभौमत्वं कथनं कमिव मरुत्वा दिवमिव यथा मरुत्वानिंद्रो दिवं च भुंक्ते इंद्रो मरुत्वान् मघवा इत्यमरः। दि

नम इति उत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः आदृतः सादरः सन् अनुवेलं प्रतिक्षणं प्रियाः सखीः सहचरीः इति पृच्छति स्म अपृच्छत्। तदेवाह इति भूतार्थे लट्। स्वयमेव कथं न पृच्छति सखीप्रश्नमात्रं कथ्याह। मे महिपालस्य ईप्सितं अभिमतं किंचित् न शंसति न वक्ति

न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ॥ इति स्म
पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

ति इति किं पृच्छतीत्याह। अथ मागधी मगधराजापत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा केषु केषु वस्तुषु स्पृहावती अभिलाषवती स्यात् वर्तते दक्षिणोत्तरभेदेन द्वौ कोशलौ तयोर्विध्यं इत्युत्तरग्रहणं भवति स्थानत्वात् उत्तरकोशलाधिपत्यं ॥ ५॥

·३ उपेत्येति सा सुदक्षिणा दोहददुःखशीलतां दोहदो गर्भिण्यभिलाषस्तेन अथवा दोहदेन गर्भेण दुःखशीलतां उपेत्य प्राप्य दोहददुःखशीलं पततीति दोहददुःखशीलता तस्य भावः तां अनासाद्य परेव वज्रपदेवालभ्यमपि वस्तु वव्रे आचकांक्ष तदृस्त्वाहृतं आनीतं अपश्यत् अमृताद्य

सा॰ उपेत्य दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतं ॥ न हीष्टमस्या
स्त्रिदिवोपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधान्वनः ॥६॥

भिलाषे कथमित्याह हि यस्मात्कारणादस्य भूपतेरधिज्यधन्वनः अधिज्यं अधिरूढं ज्या यस्य तदधिज्यं धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा तस्याऽधिज्यधन्वयः इति हेतुगर्भं लक्षणं विशेषणं ॥६॥

क्रमेणेति सा राज्ञी प्रचीयमानावयवा प्रचीयमाना विवर्द्धमाना अवयवा यस्याः सा सती रराज शुशुभे इत्युपगतावयवा शुशुभे। किं कृत्वा क्रमेण दोहदव्यथां गर्भपीडां निस्तीर्य अतिवाह्य केवलं तया बालतावल्ली पुराणायत्राथ गमात् त्यजीर्णपर्णपरित्यागात् अनन्तरं जी तू-

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ॥ पुराणप
त्रापगमादनन्तरं लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥७॥

पत्राणामभावात् सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा यद्वा सलग्नाः प्रसृत्यान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा भिनवा कीर्तिलतया सा निशोभते ॥७॥ ॥

निधाने इति नृपो दिलीपः महिषीं पट्टराज्ञीं ससत्त्वां आपन्नसत्त्वां गर्भिणीमित्यर्थः। अमन्यत कामिव सागराम्बरामिव यथा कश्चित् सागराम्बरां सागरएवाम्बरं वस्त्रं यस्याः सा तां समुद्रवसनामित्यर्थः। पृथ्वीं निधानगर्भां निधाने निधिः गर्भो यस्याः सा तामामन्यते। एतेन सौभाग्यत्वोक्तिः विपुला सागरांबरे त्यभिधानचिंतामणिः अपरं कामिव शमीमिव। यथा कश्चित् शमीमभ्यंतरलीनपावकां अभ्यंतरे मध्ये

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यंतरलीनपावकां॥ नदीमिवांतःस
लिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत॥ ८ ॥ ॥

लीनो मग्नो पावको वह्निर्यस्याः तां मन्यते सा मीतरो वह्निरात्मलीनस्तत्र लिंगशमीगर्भाद्वह्निर्मथ्यते एतेन तेजस्वित्वोक्तिः शमीवृक्षभेदः। अपरं कामिव सरस्वतीं नदीमिव शमिमिव यथा सरस्वतीं नदीं अंतःसलिलां अंतर्गतसलिलां मन्यते एतेन पावनोक्तिः। सरस्वत्या ऊर्ध्ववालुकापातालांतर्गतजलमिति वार्तयाम॥ ८ ॥

लक्षणांतरवर्णयति दिनेष्विति। तदीयं स्तनद्वयं तस्याः सुदक्षिणायाः स्तनद्वयं किं दिनेषु पगच्छत्स्वके षु चि दिनेषु गच्छत्सु गतेषु सत्सु पंकजकोशयोः श्रियं पद्ममुकुलयोः श्रियं शोभां तिरश्चकारी अजयत् किं दृशं स्तनद्वयं नितांतपीवरं अत्यर्थं मांसलं अत्यर्थं मोरवा

दिनेषु गच्छत्सु नितांतपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयं॥ तिरश्च
कार भ्रमरावलीढयोः सुजातयोः पंकजकोशयोः श्रियं॥ ९ ॥ ॥

पुनः कथंभूतं आनीलमुखं आसमंतान्नीले मुखे चुचुके यस्य तत्। किंभूतयोः पंकजकोशयोः भ्रमरावलीढयोः भ्रमरैः षट्पदैः अवलीढयोः व्याप्तयोः तथा सुजातयोः सुंदरयोः सुजातं सुंदरे प्रोक्तं सम्यक् जाते च वस्तुनि इति विक्रम अत्र वाग्भटः अमूषनास्तनौ पीनौ

श्रियेति नृपः यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः पुमान् सूय
ते येन कर्मणेति पुंसवनं तदादिर्यासां ताः क्रियाः व्यधत्त कृतवान्। अद्रिमुखेनानवलो
भनसीमंतोन्नयनेत्यस्य ते अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमा
युक्तः स्यादिति पारस्करः। चतुर्थेनवलोभनं कृत्वा षष्ठे अष्टमे वा सीमंत इति याज्ञवल्क्यः।

श्रि प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगंतसंपदां॥ यथाक्रमं
पुंसवनादिकाः क्रियाः धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः॥१०॥

कीदृशीः क्रियाः प्रियानुरागस्य सदृशीः प्रियाप्रेमतुल्या तथा मनःसमुन्नतेः औदार्यस्य सदृशीः तथा भुजा
र्जितानां भुजेन भुजबलेनार्जितानां दिगंतेषु संपदां च अतः पुत्रो मे भविष्यतीति धृतेः संतोष
स्य च सदृशीः कीदृशो राजा धीरः गंभीरः॥१०॥

सुरेंद्रेति स नृपः राजा तया ननंद सन्तो गृहागतः वासवेश्मनः राजा ईदृश्या देव्या तुतोष। कथं
भूतया प्रयत्नमुक्तासनया प्रयत्नेन मुक्तं सक्तमासनं यया सा कृतः सुरेंद्रमात्राश्रितगर्भगौ
रवात् सुरेंद्राणां श्रेष्ठानां लोकपालानां अंशा मात्राः अंशाः मात्राभिः अंशैः आश्रितेभ्यो गर्भस्य

सुरेंद्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः॥ तयोपचा
रांजलिखिन्नहस्तया ननंद पारिप्लवनेत्रया नृपः॥११॥

स्तितेन तस्य वा गौरवात् गुरुत्वात् इंद्राद्यष्टौ लोकपालानां अंशो राजा किल भवितीत्ये। तयो
पचारांजलिखिन्नहस्तया उपचारो विनम्रत्वेद्वे गो अंजलिः तद्विषये खिन्नो हस्तो यस्याः सत
या पुनः कथंभूतया पारिप्लवनेत्रया पारिप्लवे च चले नेत्रे यस्याः सा तया चंचलनेत्रत्वमा
सनादित्वात्स्यात् चंचलतरत्वं चैव पारिप्लवमित्यर्थः॥११॥

कुमारेति। अथानंतरं पतिः राजा कालेप्राप्तकाले समये दशमे मासि प्रसवोन्मुखीं आसन्नप्रसवामित्यर्थः। प्रसवस्याद्युत्ता
नफलेपुष्पे प्रसवे गर्भमोचने इत्यमरः। प्रियां ददर्श। कथंभूतः पतिः प्रतीतः हृष्टः अथवा ख्याते हृष्टे प्रतीत इत्यमरः
कस्मिन्सति भिषग्भिर्वैद्यैः गर्भकर्मणि अनंतरे निर्मिते ये अंगे गर्भं गृह्णंते ताधिष्ठिते सति आप्तैर्ने सति कथंभू
कथंभूतैः भिषग्भिः कुमारभृत्याकुशलैः कुमारभृत्या बालचिकित्सा तस्यां कुशलैः कोविदैः पुनः क

कुमारभृत्याकुशलैरधिष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भकर्मणि॥ पतिः प्रती
प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥ ॥

थंभूतैः एभिः हितकारिभिः कामिव दिवमिव यथा कश्चित्काले अभिवीतां अभ्राणि संजातानि यस्यां सा अ
भ्रिता अभ्रितां तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इति इतच् प्रत्ययः यद्वा प्रतीतो नृपः काले प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श व्य
लोकयत् काइव आकाशीमिव यथा हि गर्भं वेश्मनि पत्रगर्भिणः प्रसवः न हि गर्भे वेश्मन तत्र कीदृशो कुमार
भृत्यो बालचिकित्सनं संबंधि कौमारभृत्यं आयुर्वेदांगसुतोलत्य शाका काकाय चिकित्सा भूत वि कौ

ग्रहैरिति। ततः तदनंतरं शचीसमा इंद्राणीतुल्या सुदक्षिणा समीपे प्रसूतिकाले सति दशमे मासि सर्वैः
दशमे मासि आनंदनिरतैः पुत्रप्रसूती प्राप्तेऽपि परिपूर्णकाले राजीसूतमजीजननत् कीदृशं पंचभिर्ग्रहैः
रविशशिबुधगुरुसितैः सूचितधिभाग्यसंपदं सूचितभाग्यसंपदं तु यस्य तं सूचितभाग्यसंपदं क
थंभूतैः ग्रहैः उच्चसंश्रयैः उच्चस्थानं श्रितैः द्विविधमुच्चं राशिरूपं भागरूपं च तत्र प्रथम राश्यो स्वस्य

ग्रहैस्ततः पंचभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदं ॥ असूत पु
त्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयं ॥१३॥

उच्चतां दशभागे परत्वे पांशीन् गोस्त्रिषु भागेषु हरौ कुजस्याष्टाविंशेषु कन्यायां बुधस्य पंचदशेषु भागे
षु कर्कैगुरोः षट्भागेषु मीनेषु भृगोः स्वस्य सप्तविंशति भागेषु तुलायां शनेर्विंशतिभागेषु तथा चज्यो
तिःशास्त्रे अजवृषभमृगांगनाकर्कमीनवणिजांशकेष्विनाद्युच्चाः। दशाष्टाविंशतितिथीद्रय
सेनिधानाविंशेषु एवं उच्चस्थानानि पुनः कथंभूतैः असूर्यगैः अनस्तमितैः सर्वे ग्रहाः सूर्यशशि

गताः अस्य गताङ्केन्द्रं तोऽर्केच क्रूरां कांतः क्रूरगताः क्रूरदृष्टस्तु योगग्रहाः चिरन्तनं प्रपन्नस्य सवि
नष्टो बुधैः स्मृतः। अत एवार्केन प्रश्ने यस्य किल पंचग्रहाः उच्चैस्थाः भवंति स सार्वभौमः केचसाध
नाशक्तिः प्रभुमंत्रोत्साह शक्ति रिव यथा गुरुस्तु क्षयं अर्थं तु तो वीणि साध्यानि यस्याः साप्रभुमंत्रोत्सा
हरूपाः अक्षयार्थमित्रभूमि हिरण्य पक्षणे अर्थे जनयः ति एताभ्य यस्य विजिगीषोः शक्ती भवति ॥१३॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हुतमग्निराददे ॥ बभूव सर्वं शु
भशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशां ॥१४॥

दिश इति स चासौ क्षणश्च लक्षणे तस्मिन् क्षणे अत्यंतसंयोगे द्वितीया सर्वं शुभशंसि कल्याणकथनं वभू
व शुभसूचकमभूत् तथाच दिशः दिशः प्रसेदुः दिशः आशाः निर्मलाः बभूवुः मरुतो वायवाः सुखयंतीति
ति सुखाः पचाद्यच् तादृशो मरुतो मृदुसुरभयो ववुः वांति स्म अग्निः जातवेदाः आददे जग्राह कथंभूतो
ग्नि दक्षिणार्चिः शिखावान् हि यस्मात् कारणात् तादृशां भवः सद्भव दृश्यन इति तादृशः तेषां भवो जन्म लो

९५

अरिष्टेति निशीथदीपाः अर्द्धरात्रप्रदीपाः सहसा अकस्मात् हतत्विषः प्रभावाहतोतरुचा बभूवुः निशीथश्च
श्चो दीपानां प्रसाधिकः समवांतु भावनार्थः केन तस्य सुजन्मनः सुष्ठु जन्म यस्य स सुजन्मा तस्य सुजन्म
नः मनोहरो स तेऽर्भकस्य निजेन तेजसा न नैसर्गिकेण तेजसा कीदृशेन तेजसा अरिष्टशय्यां

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन चेतसा ॥ निशीथ
दीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥१५॥

अरिष्टं सूतिकागृहं तत्र शय्या सूतिकारक्षार्थं निवसुतशय्या वा कूर्म्यां सूतिकागृहं निवसुत
मिति यद्वा अरिष्टशय्या शुभशय्यां अरिष्टं तु शुभे परितः सर्वतो विसारिणा प्रभृतेन उत्क्षदे आ
लेख्ये हेमर्पिता इव आलेख्ये चित्रसमर्पिता इव ॥१५॥

९६

न्यायस्याद्इव जनाइति भूपतेर्दिलीपस्य त्रयमेवादेयमासीत् आदेयं दानुमशक्यमभूत्। कस्मै शुद्धान्तचराय जनाय शुद्धान्ते चरतीति शुद्धान्तचरः तस्मै अन्तःपुरवर्तिने जनाय्यां लोकाय्यायतः अमृतसंमिताक्षरं अमृतेन समितानि तुल्यानि अक्षराणि यस्य तत्। कुमारजन्मोत्सवं शंसते

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरं ॥ आदेय
मासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥ ॥

सति कथयते किं तद्त्रयं इत्याह शशिप्रभं छत्रं शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य तत् छत्रं उभे च चामरे राजलिङ्गानि श्वेतस्य छत्रचामराणि वर्जयित्वा शेषं सर्वमपि दत्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१४

निवातेति नृपस्य दिलीपस्य आत्मदेहे गुरुः उत्कटः प्रहर्षः आनंदः प्रबभूव न माति स्मा न धृ्याधारे अधिकं मयीयत इति भावः आत्मनंदः संजातः किंभूतस्य नृपस्य चक्षुषा लोचनेन कांतं मनोहरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतः सादरं पश्यतः कथंभूतेन चक्षुषा निवातपद्मस्तिमिते

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कांतं पिबतः सुताननं ॥ महोदधेः पूर
इवेंदुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥ ॥

न वातो निवातं निवातं तत्र यत्पद्मं तद्वत् स्तिमितं निश्चलं तेन क इव महोदधेः समुद्रस्य इंदुदर्शनात् चंद्रविलोकनात् महोदधेः समुद्रस्य पूरो वारिसमूह इव ॥ १७ ॥ ॥

१५

…ु.३
१०॥

स इति दिलीपसूनुः प्रयुक्तसंस्कारः प्रयुक्तः कृतः संस्कारः सन् अधिकं बभौ रेजे कृतसति पु
रोधसा वसिष्ठेन तपोवनादेत्य समागत्य अखिले संपूर्णे जातकर्मणि जातस्योत्पन्नस्य
कर्मणि संस्कारे सति कीदृशेन पुरोधसा तपस्विना तपस्वित्वादनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भा

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते। दिली
पसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥१८॥

वः वसिष्ठमंत्रप्रभावात्तेजिष्ठो भूत् इत्यर्थः अत्र मनुः प्राङ्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातः कर्म विधी
यत इति अखिलेन पदेन घृतप्राशनादिरित्येके पुरोधसा पदेन कर्तव्यातिशयोक्तिः उत्प्रेक्षते
आकरोद्भवः खनिप्रभवः खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः मणिरिव रत्नमिव यथा जात्यो मणि
रिव कथंभूतो मणिः प्रयुक्तसंस्कारः शाणोल्लेखनादिरित्यर्थः ॥१८॥

सुखेति मंगलतूर्यनिस्वनाः कल्याणार्थवाद्यादिशब्दाः न केवलं मागधीपतेर्दिलीपस्य स
द्मनि राजधान्यां व्यजृंभत आसन्ना किंतु दिवौकसां पथि आकाशे व्यजृंभत दिवौकसः पृषोदरादि
त्वात्साधुः तेषां पथ्याकाशे व्यजृंभत तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुंदुभ

सुखश्रवा मंगलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषितां ॥ न केव
लं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृंभन्त दिवौकसामपि ॥१९॥ ॥

यो नेदुः इति भावः कैः सह वारयोषितां मादेकृत्या तां वारस्त्री गणिका वेश्येत्यमरः। प्रमोद
नृत्यैः सह हर्षनर्तनैः सह कथंभूताः मंगलतूर्यस्वनाः सुखश्रवाः सुखयंतीति सुखाः श्र
वाः श्रुतयो येषां ते सुखश्रवाः सुखा इत्यर्थः ॥१९॥ ॥ ॥

त इति तस्य राज्ञो दिलीपस्य सो राज्यभावात् संयतः बद्धः न बभूव नास्तीत्यर्थः मा भूत् किं तेनात
आह यमिति सुतजन्महर्षितः पोषितः सन् यं बद्धं विसर्जयेत् विमोचयेत्। बधानामो
सं करोतीत्यर्थः। ... हरस्य तस्य। रक्षितुः सम्भूस्य कृपालुनरीश्वरस्य स सुजातदान

नसंयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्वि... मोचयेद्यं सुतजन्महर्षितः॥ ऋणाभि
धानात् स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात्॥२०॥ ॥

तस्मिन् न बसरे पितॄणां ऋणाभिधानात् ऋणमित्यभिधानं ... यस्य तस्मात् बन्धनात् केव
लं यथा तथा सः स्वयमेव एक एवेत्यर्थः केवलः कृत्स्नः एककृत्स्न केवलमवधारित इति
शाश्वतः॥२०॥

29

श्रुतस्येति तस्मात् कारणात् आत्मसंभवं आत्मजं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार रघुरिति नाम करो
दित्यर्थः। इति किं यतोयं अर्भकः शिशुः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् गच्छेत् यावच्छ्रोतव्यं
तावत्सर्वं नाधीयात् तथा तेनैव प्रकारेण युधि संग्रामे परेषां वैरिणां ... अन्तं पारं यायात् स

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः॥ अवेक्ष्य
धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवं॥ २१॥

समीपं वा किं कृत्वा धातोर्गमनार्थमवेक्ष्य अगि रगि लगि गत्यर्था इति रघिल
घि धातोर्गमनारूपमर्थं विदित्वा अवेक्ष्य आलोच्यायतः अर्थवित् शास्त्रार्थज्ञः श्रुत
स्य पारं तथा परेषां च पारं गमिष्यतीति मत्वा रघुं चकारेत्यर्थः। ... अर्भकः अर्भो चेव

22

पितुरिति स बालकः दिने दिने प्रतिदिनं वृद्धिं पुपोष पिपोषे : शुभैः शुभैः शरीरावयवैः शुभैः मनोहरैः अंगोपांगैः कस्मात् पितुः प्रयत्नात् कीदृशस्य पितुः समग्रसंपदः समग्रा संपूर्णा संपत् यस्य सः समग्रसंपत् तस्य क इव बालचंद्रमा इव बालः कलामात्रशः चंद्रमा इव अमावास्यायां चंद्रो गच्छति

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ॥ पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचंद्रमाः ॥ २२ ॥ ॥

प्रतिपदि निःसरति तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्द्धते तथा अयमपि वर्द्धत इत्यर्थः कस्मात् हरिदश्वदीधितेः अनुप्रवेशात् हरिदश्वः सूर्यः तस्य दीधितिः रश्मिः तस्यानुप्रवेशः तस्मात् ॥

उमेति नृपो दिलीपः सा च मागधी राज्ञी सुतेन पुत्रेण तथा तेन प्रकारेण ननंदतुः जहर्षं हर्षतुः यथा उमावृषांकौ गौरीमहेश्वरौ शरजन्मना कार्त्तिकेयेन ननंदतुः यथा शचीपुरंदरौ इंद्राणीइंद्रौ जयंतेन पुत्रेण ननंदतुः कीदृशौ तत्समौ ताभ्यां उमावृषांकाभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ मा

उमावृषांकौ शरजन्मना यथा यथा जयंतेन शचीपुरंदरौ ॥ तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननंदतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

गधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां शरजयंताभ्यां सदृशेन समानेन सुतेन ननंदतुः मायाग धीव्याख्याता अत्रोपमानावलादेव भवानी शचीश्वरेंद्रसादृश्यं लभ्यते तान तत्समावीति व्यर्थमिति व्यक्तिविवेककः तत्सदृशेनोत्पाद्य साधुके हर्षमात्रेणैव साम्यप्रतीतेनत

०२ रथांगेति तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः यत्प्रेम परस्पराश्रयं अन्योन्यविषयं बभूव जाते तत्प्रेम एक
२॥ सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि अन्योन्यविषये नव्यवहीयत वा विहीनं न
बभूव कर्मकर्तरि लिट्। अरूतिमत्वात्सयमेवोपचितमित्यर्थः। यदेकाधारं सु तदाधारद्वये

रथांगनाम्नोरिव भावबंधनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयं ॥ विभक्तम
प्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि नेव्यहीयत ॥ २४ ॥ ॥

विभाज्यमानं महीपतौ अत्र तु तयोः प्रागेकैकविषये। प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेपि नाहीयते प्रत्युत चितमेवाभूत् इत्यर्थः। यतो भावबंधनं हृदयाकर्षकं कयोरिव रथांगनाम्नोरिव रथांगनाम्नाश्चक्रवाकयोरेव ॥ २४ ॥

उवाचेति सोर्भकः शिशुः पोतः पाकोर्भकौ। डिंभः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः तेन प्रकारेण पितुर्जनकस्य मुदं प्रीतिं ततान स्वपरितोषमधिकमकरोत्। केन केनेत्याह। यद्धात्र्या उपमात्रा धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृष्वपीति विश्वः प्रथममुपदिष्टं उपदिष्टं वचः उवाच पूर्वमुक्त

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलंब्य चांगुलिं ॥ अभूच्च नम्रः प्र
णिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोर्भकः ॥ २५ ॥ ॥

वचनं अब्रवीदित्यर्थः। अन्यच्च तदा संधात्रीसंबंधिनीं अंगुलीं चावलंब्य धृत्वा ययौ अभ्यागतः च अन्यत् प्रणिपातशिक्षया असौ नमस्कारं कुर्वीत्याद्युपायापन्नम्रोभूदित्यर्थः। प्रदेव पूर्व अथवा दिलीपस्य अंगुलीं अवलंब्य अभ्यागतः ॥ २५ ॥

तमिति नृपो दिलीपः चिरात् बहुकालं सुतस्पर्शरसात् अंगतः रसः स्वादुः कीदृशः नृपः उपान्तसंमीलितलोचनः उपांतयोः प्रांतयोः संमीलिते लोचने यस्य सः किं कृत्वा तं सुतं अंके उत्संगे आरोप्य उत्क्षिप्ते शरीरयोगजैः कायसंयोगोत्पन्नैः सुखैः त्वचि त्वगिंद्रिये अमृतं सुधां नि

॥ तमंकमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिंचंतमिवामृतं त्वचि॥
उपांतसंमीलितलोचनो नृपः चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ॥ २६॥

निषिंचंतं वर्षंतमिव पुत्रस्पर्शस्यैवं सुखमिति तदा ज्ञासीदित्यर्थः किं च कुमारालिंगनसमये अन्येषामपि नेत्राणि संमीलितानि भवंतीत्यर्थः॥ २६॥ ॥

अमंस्तेति प्रजानांपतिः दिलीपः अनेन परार्द्ध्यजन्मना परार्द्ध्यं श्रेष्ठं जन्म यस्य सः तेन अनेन पुत्रेण आत्मनः अन्वयं वंशं स्थितिं अंतरेष्वेयंयुक्तं अमंस्त अविच्छिन्नमज्ञासीत् चकार पूर्वश्लोकापेक्ष्यः कीदृशः प्रजानांपतिः स्थितेः आचारस्य मर्यादाया वा अभेत्ता अभेदकः मर्यादापालक इति

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमंतमन्वयं॥ स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः॥ २७॥

यावत् कीदृशेन पुत्रेण स्वमूर्तिभेदेन आत्मतत्वात् तथा गुणाग्र्यवर्तिना गुणैः सौंदर्यादिभिः अग्र्यं प्राधान्यत्वं वर्तते यस्य सः तेन क इव प्रजानांपतिरिति व प्रजानांपति ब्रह्मेव यथा प्रजानां पतिः ब्रह्मा अनेन परार्ध्यजन्मना विष्णुना आत्मनः सर्गं स्थितिमंतं जानाति सोपि स्थितेरभे

सु॰२ नाकीदृशेन विष्णुनास्य मूर्तिभेदेन अवतारविशेषेण एकमूर्तिकानां तथा गुणानामप्यधोवर्तिनां गु
५॥ णानामग्रे श्रेष्ठे सत्वे वर्तित्वं शीलं यस्य तेनाथवा गुणाः सत्वादयः तेषामग्रेण मुख्येन सत्वेन वर्तते
व्याप्नोति इति गुणाग्रवर्तिनो ना यदुक्तं नमोस्तु रजसे सृष्टौ स्थितौ सत्वमयाय च । तमोमयाय सं
हारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे ॥२७॥ स इति स रघुः दिलीपे अकारादिक्षकारांतानां वर्णानां यथावद्ग्रह वत्
णेन सम्यग्ज्ञानेन वा वाङ्मयं वाचामेव वाग्व्याकृतप्रपंच शब्दजातं शास्त्रं आविशत् प्रतिवेष की
दृशः सः सवयोभिः समानं वयो येषां ते सवयास्तैः सवयोभिः अमात्यपुत्रैः प्रधानपुत्रैः अ
मासमीपे भवाः अमात्यास्तेषां पुत्राः अमात्यपुत्राः तैरन्वितो युक्तः कीदृग्भिः अमात्यपुत्रैः चल
काकपक्षकैः चलच्छिखैः बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षशिखंडिक इति हलायुधः । स वृत्तचूडः

वृत्ते जाते चूडाख्ये कर्मणि यस्य सः चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः प्रथमे अब्दे तृतीये वा क
र्तव्या श्रुतिचोदनादिति मनुस्मरणात् निष्पन्नचूडाकरणः केन क इव नदीमुखेन समुद्र इव

स वृत्तचूडश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥ लिपेर्य
थावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥२८॥ ॥

यथा कश्चिन्नदीमुखेन समुद्रं प्रविशति मुखं तु वदने मुख्ये आदौ हारा भ्युपायर्योर्विति यादः
वः । समुद्रस्य द्दृष्टांतेन वाङ्मयस्य पारत्वमुक्तं ॥ ३०॥ ॥ ॥

र·३
६॥

अथेति गर्भाष्टमेन कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः इति मनु
स्मरणात्। अथ गर्भैकादशे वर्षे विधिवदुपनीतं कृतोपनीतं पुत्रं रघुं विपश्चितः पंडिताः गुरवो
विनिन्युः शिक्षितवंतः। कीदृशं रघुं तं विधिवदुपनीतं तथा गुरुप्रियं गुरुवत्सलं निरुक्तवचनं

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं ॥ अवंध्य
यत्नाश्च बभूवुरर्भके क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥२९॥ ॥

पूजार्थं। बहु हु विद्याभिगमार्थं वा। गुरुवत्सले अर्भं चान्यत्र ते गुरवः [illegible] अर्भके अवंध्ययत्नाः स
फलयत्नाः बभूवुः तेषामुपदेशेन कथं सा फलमभित्याह। हि यस्मात् क्रियाशिक्षा वस्तु
निश्रेष्ठे छयाहिता प्रत्युत प्रसीदति प्रसन्नाः भवंति। अधिका भवंति ॥२९॥ ॥

धिय इति सरघुः धियः बुद्धेः समग्रैः संपूर्णैः गुणैः शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति कामंदके क्रमात्सारे पर्यायेन च तस्रो विद्याः
ततार आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिश्च तस्रो राजविद्याः आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः तता
र विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३०॥

धर्माधर्मौ त्रय्यामतौ अर्थानर्थौ तु वार्तायां दंडनीत्यां नयानयौ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या
त्रयी ऋग्यजुःसामानी वार्ता कृषिकर्मज्ञानं दंडनीतिः राजविद्या आसां पारंपर्यादिस्यर्थः
अत एवासौ महामतिः कथंभूतः सः उदारधीः उदारा धीर्यस्य स तथा सहेतुः एतेन महत्वं कीदृ
शीः विद्याः चतुर्णवोपमाः चत्वारोर्णवा उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः चतुःसमुद्रतुल्याः कद्व

हरितो दिशां ईश्वरः सूर्य इव यथा हरितां वाजिविशेषाणां दिशां वा हरित्ककुद्विवर्णे च तृणवाजिन
विशेषयोरिति विश्वः ईश्वरः सूर्य एव नातिपातिभिर्मरुज्जवाधिकैः हरिभिरश्वैः दिशास्त
रिति अतिक्रमति ॥ ३०॥ त्वचमिति । रघुः पित्र्ये पितुः सकाशात् अस्त्रं आग्नेयादिकं अशिक्षत

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मंत्रवत् ॥ न केवलं त
द्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोपि सः ॥ ३१॥ ॥

अभ्यस्तवान् मेध्यां पवित्रां रौरवीं रुरोः इयं रौरवी हरिणामयीं त्वचं चर्म परिधाय पवित्रत्वात्
अवधारणे हेतुमाह क्षितौ तस्य गुरुर्दिलीपः एको द्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव ना
भूत् । किंतु क्षितौ स एकं धनुर्धरोप्यभूत् ॥ ३१॥ ॥ ॥

महोक्षतामिति रघुः क्रमात् गांभीर्यमनोहरं गांभीर्येण चापलेन मनोहरं रम्यं वपुः पुपोष । पुष्करपु
ष्टाविति तस्मात् लिट् । यस्य प्रसादाकारः क्रोधहर्षेण भावाद्यः भावस्थानोपलक्ष्यते । तद्गांभीर्यमु
दाहृतं उक्तेक्ष्यते महोक्षतां महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः अचतुरादिसूत्रेण निपातना

त् महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेंद्रभावं कलभः श्रयन्निव रघुः क्रमा
द्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गांभीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२॥ ॥

दकारांतत्वं तस्य भावस्तत्ता तां स्पृशन् महावृषभभावं गच्छन्नित्यर्थः वत्सतर इव अत्योवत्सः वात्स
रः दम्यवत्साश्वतरोसमाविति स्मरः गुरुवलिवर्दतां स्पृशन् लघुवत्स इव पुनः क इव द्विपेंद्रभावं श्रय
न् कलभ इव कलभः करिपोतः द्विपेंद्रभावं गजेंद्रत्वं श्रयन् निव भजन्निव केकेभस्त्रिंशद्वर्षकः इ
ति हैव कोशः कलभः करिशावकः ॥ ३२॥ ॥ ॥

अथेति अथानंतरं अस्य रघोः गुरुः पिता दिलीपः गुरुर्गीष्पतिपित्रादि इत्यमरः गोदानविधेरनं
तरं गोदानं गोदानं तस्य विधेरनंतरं अथवा गोलोमानि केशा दीयंते खंड्यंतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदाननाम ब्रा
ह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशांताख्यं कर्म तदुक्तं मनुना केशांतः षोडशे वर्षे ब्राह्म

अथास्य गोदानविधेरनंतरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ॥ नरेंद्रकन्या

स्तमवाप्य सत्पतिं तमोपहं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

णस्य विधीयते राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः इति गोदानव्रतादूर्ध्वं विवाहदीक्षां नि
रवर्तयत् कृतवानित्यर्थः नरेंद्रकन्याः राजकुमार्यः तं सत्पतिं अवाप्य आबभुः शुशुभिरे कु
कुमिव दक्षसुताः अश्विन्यादितारा तमोपहं कुमिव यथा दक्षसुता तमोपहं चंद्रं समासाद्य
वाप्य विरेजुः ॥ ३३ ॥

35

संप्रति यौवनारूढे योग्यतामाह युवेति रघुः वपुः प्रकर्षात् वपुषो देहस्य प्रकर्षात् गुरुं पितरं अपि अजयत्
अजैषीत् तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अदृश्यत विनयवत् आदरसौरवो दृश्यते स्म कीदृ
शोऽसौ इत्याह युवा तरुणः युगव्यायतबाहुः युगो नाम धूर्यंतः सच्छिन्नं प्राप्तो पानांगमूतो दारुविशेषः

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ॥ वपुःप्रकर्षादज

यद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

पानाद्यं गेषु रियुगं युग्मे कुरुत्राश्विनिति इत्यमरः ॥ युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंस
लः श्रेष्ठस्कंधः बलवान् मांसलौ इत्यमरः । बलवान्मांसलौ अंसलो मांसलं कामबलौ इति विश्वप्रकाशः । पुनः वि
विधः कपाटवद्वक्षो यस्य सः अत्यंतं विस्तीर्णोरुः पिधानविस्तीर्णोरुः पुनः कथंभूतः परिण

36

त-३ स इति तस्मै यौवराज्यमाह तत इति ततो नंतरं नृपेण दिलीपेन असौ रघुः इति हेतोः युवराजशब्द
॥ भाक् युवा चासौ राजा च युवराजः युवराजा इति शब्दं भजतीति इति तथोक्तः भजो ण्विरिति ण्विप्र
त्ययः चक्रे कृतः कथंभूतेन नृपेण प्रजानां धुरं लघयिष्यता प्रजानां रक्षणप्रयासं लघयिष्य

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितांतगुर्वीं लघयिष्यता धुरं ॥ निसर्गसंस्का
रविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

ता लघु करिष्यता तत्करोति तदाचष्ट इति लघु शब्दात् णिच् ततो लृटः स्य इति शतृप्रत्ययः किं इत्या
धुरं चिरं कालं विरं आत्मना धृतं पुनः कथंभूतां नितांतगुर्वीं अतिशयेन गुरुभारां ओ नेन गुण वचना
दिलीप कथंभूतो रघुः निसर्गसंस्कारविनीतः निसर्गेण स्वभावेन शास्त्राभ्यंजनानितं

वासनया विनीतः नम्रः द्विधो विनीयः स्वाभाविक कृत्रिमश्चेति कोटिभ्यस्तदुभयं संपन्नत्वात्
त्रेयुवराजं चकारेत्यर्थः निरकालधारणत्वं अतिगुरुत्वे बलैरघुकरणे हेतुमाह। अ कामं कदः नि
व योपगृहाभूत्सो कुर्वीत नृपितिः सुतान् अविनीतकुमारं हि गुलं अनुविविधिर्पतावविनीत
औरसं पुत्रं युवराज्ये भिषेचयदिति ॥ ३६ ॥ नरेन्द्रेति श्रीर्लक्ष्मीनरेन्द्रभूलायतनान्नरेन्द्रो दिलीपः ए
व मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मादपानादू अनंतरं संन्निहितं युवराज इति संज्ञा अस्य
संजाता युवराजसंज्ञितः तारकादित्वादितिच् प्रत्ययः तदास्पदं तत युवराजस्य असांदस्या
नं ततंशेन भोगनद्या अगमछत् भागेन अगात्प्राया हि शुनिरंजनीति भावः कथंभूताः श्रीः गु
णाभिलाषिणी गुणाभिनिविनयादीन् शाभांवदिश्चाभिलाषिणीति गुणाभिलाषिणी कां किमिव

•२ श्रीः कमलादुत्पलमिव नवावतारं नूतनोत्पन्नंउत्पन्नं उत्पलं कमलान्नूचिरोत्पन्नादुपमेवा कथंभूतं उत्प
लेन नवावतारं सधःउल्लसितं पद्मं उत्पलं विविधीयते ।।३५।। तैं विभाववयेसूरितिपार्थिवो दीलीपः तेन रघु
णा अतितरायेन सुदुःसहस्सोऽदुमरा बभूव भूद्भुः जातः केनेव सारथिना सहायभूतेन तदितरोपण सु

नरेन्द्रमूलायतनादनंतरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितं ।। अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं क
मलादिवोत्पलं ।। ३६ ।। विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।। बभूव
तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ।। ३७ ।। ॥

तरकोपोपनुषं जनीयते नवा कयभावि विभावसुवन्हिरिवा अपरं कइव घनव्यपायेन गभस्तिमा
नू इच्छा घनानां पयो व्येपीनां शरोपद्रतेन शारदा भगव वस्तु याबीरणाः तस्य थिमा गस्तिमान्नूदिरिवा
गभस्ति घृणिरकुमयः अपरं केन कइव कटप्रभेदेन करीव कये गंडः ५ गंडः कटा मदो दाम

नियज्येति दिलीपः क्रतूनाम श्वमेधानां शतं अपविघ्नं अणातविघ्नं यथा भवति तथा आप प्राप
केमे की दृशं क्रतूनां शतं एकेन क्रतूनामपूर्णं पुनः किं कृत्वा तं रघुं होमतुरंगरक्षणे हा मस्य तुरं

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतं ।। अपूर्णमेकेन
शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ।। ३८ ।। ॥

गोप्यः तद्रक्षणं तत्र नियुज्य व्यापार्य कथंभूतं धनुर्धरं धनुषं पुनः कीदृशं राजसुतैः समा ह
न्पपुत्रैः अनुद्रुतं अनुगतं कीदृशः सः शतक्रतूपमः शतक्रतोरिंद्रस्य उपमा यस्य सः ।। ३८ ।।

अत इति अतः परं अनंतरं ऊर्ध्वं अथवा नवतीयज्ञानंतरं किल इति संभाव्यते शक्रः इन्द्रः धनुर्धराणां अग्र एव पुरस्तादेव तुरंगं अश्वं जहार अग्रहीत् कीदृशं तुरंगं तेन यज्वना विधिवदिष्टवता दि
लीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुं क्रियार्थे सादिना चतुर्थी उत्सृष्टं मुक्तं कथंभूतो अ

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ॥ धनुर्भृताम
ग्रत एव रक्षितां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

नर्गलं अप्रतिबंधं अव्यागतस्वरगतामित्यर्थः कीदृशानां धनुर्भृतां रक्षतां कारणं पालकानामि
त्यर्थः कीदृशः शक्रः गूढविग्रहः गूढः कायः गुप्तदेह इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

विषादेति तत्कुमारसैन्यं रघुकटकं सपदि तत्क्षणं विषादः दुःखं नाशः कृतो मेनो भंगः तदुक्तं
विषादश्चेतसो भंगः उपायाभावनाशयोरिति तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यताज्ञानं यस्य स तत्र थो

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ॥ वसिष्ठधे
नुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नंदिनी ॥ ४० ॥ ॥

क्त विस्मितं अश्वनाशात्स्तब्धं तातं तत्कुजीवक्षत्रिं कीदृशी श्रुतप्रभावा अकर्णितमाहात्म्या
पुनः कीदृशी यदृच्छया गता कामचारा भगवतीति नंदिनीति कामसंप्राप्तिः चकारादौ अन्यका

नंदनेति दिलीपनंदनः रघुः अतीन्द्रियेष्वपि । इन्द्रियागोचरेष्वपि प्रभावेषु प्रमेयेषु अतिक्रांतानि
इन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्स्पर्शादीनि यत्नेन तेषु भावेषु पदार्थेषु उपपन्नदर्शनः सन् साक्षात्कारशक्तिर्बभूव
जातः किंकृत्वा तदंगनिष्यंदजलेन तस्याः नंदिन्याः परंगस्य निष्पंदोद्भवः स एव वजलं मंत्रमिसृष्टः । ने

नलोचने प्रमृज्य देशे मार्जयित्वा कथंभूतेन जलेन पुण्येन पवित्रेण कीदृशाः सः समंतापुरस्कृतः
अग्रेसरः । पूजित इतिवा ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति स नरदेवसंभवः रघुः पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि पर्वतपक्षशातनं पर्वतपक्षान् शातयतीति
पर्वतपक्षशातनः तं पर्वतपक्षशातनं देवं इन्द्रं ददर्श पर्वतभिदं इन्द्रं ददर्शेत्यर्थः कीदृशं देवं अ
श्वं हरंतं कीदृशं अश्वं पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं पुनः पुनः वारंवारं सूतेन मातलिनानि

षिद्धं वारितं चापलं औद्धत्यं यस्य तं अपरं किंभूतं रथरश्मिसंयतं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः कि
रणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः संयतं बद्धं ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

शरीरेति रघुः एवं देवेंद्रं अवोचत् किं कृत्वा अक्षणां सहस्रैः लोचनानां सहस्रैः • तं इंद्रं अवोचत् वि
दित्वा ज्ञात्वा हरिवानार्क वंचं द्रे इत्य मो पेंद्र मरिचि षिति विश्वः हरिभिश्च हरितवर्णैः वाजि
भिः ज्ञात्वा कीदृक्भिः लोचनानां सहस्रैः अनिमेषा वृत्तिर्येषां तैः अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्या
पारशून्यैः उक्तेक्ष्यते धीरेण स्वरेण निवर्तयन् निव धीरेण गंभीरेण स्वरेण निवर्तयन् की
दृशेन स्वरेण गगनस्पृशा व्योमव्यापिना ॥ ४२॥ ॥ ॥

२५

मखांशेति किमुवाचेत्याह देवेंद्रं सुरनायकं पतो मनीषिभिः महद्भिः मखांशभाजां मंद दृश्यां
यज्ञभागं भजंते मखांशभाजः तेषां मखांशभाजां देवानां मध्ये त्वमेव प्रथमो नियोगेसे । कथ्यसे आ
दौ प्रधाने ति ज्ञणम्बतः प्रथमं इति निर्द्धारणे षष्ठी तथापि अजस्य दीक्षा प्रयतस्य अनवरतं यायज्ञ

दीक्षानत्र यावाप्रयतस्य साबंधनस्य मद्गुरोर्मम पितुः क्रियाविघातार्थं कतु विघानाय क्रियां वि
हंतुमिलस्यर्थः तुमर्थात् भाववचनादिति चतुर्थी कथं प्रवर्तसे प्रवृत्तो भवति त्वं वै नस्वार्थहानिः स्यात् ॥

२६

तदंगे ति हेमघवन् तत्तस्मात्कारणात् अस्मात् तुरंगं अश्वं मोक्तुं प्रतिदातुं अर्हसि योग्योभव
सि कीदृशं तुरंगं महाक्रतोः रंगं अश्वमेधस्य अंगं साधनं पुनः कीदृशं अग्र्यं श्रेष्ठं प्रधानमित्य
र्थः तथाहि ईश्वराः प्रभवः शुचेः शुद्धस्य पथः आचारस्य रक्षयितारः सन्मार्गदर्शकाः वर्तन्ते तेप्र

भवः मलीमसां मलिनां नोपद्धतिं आचारं न आदधते ना कुर्वंते असन्मार्गेन वर्तंत इत्यर्थः प
थ्य इति के भणितः धीगोऽषष्ठी ॥२६॥ ॥ ॥

इतीति दिवौकसां देवानां अधिपतिः इंद्रः सविस्मयः साश्चर्यः सन् विवर्तयामास स च अन्य
न् उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे आरभे किं कृत्वा रघुणा समीरितं उक्तं इति प्रगल्भं प्रौढं वचः निशम्य
श्रुत्वा ४७ ॥ यदात्थेति हे राजन्यकुमार त्वं मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः

यदात्थ त्वं ब्रवीषि त्वं मैवं पंचाग्नित्यादिना आद्यादेशः तत्र स्मात् सत्यमेव तु पुनः यशोधनैः यशः स्थि
तिपरतो न्यतः शत्रुतः यशोरक्षणीयं कान्तंव [illegible] यशोहानिरित्याह तत्त्ववद् कृतवपि
पिताईज्यायाग्यागेन मम मार्गेषु समस्तं जगत्स्तकार्यं जगत्प्रसिद्धं लंघयितुं तिरस्कर्तुं उद्यतः

रघुवंशटीका
॥१॥

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीकुबेरदरगुरुचरणारविंदाभ्यां नमः॥ अथ रघुवंश पंचम सर्ग टीका प्रारंभः॥ गणपति गजानन॥ तमिति
विश्वजितीविश्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे सर्वस्वं दक्षिणा यस्मिन् अध्वरे योगरूढत्वात् ॥ निःशेषं विश्राणितं दत्तं कोशं धनं येन तं कोशाः समर्थ
राशीनां स्यात् समकारस्येन तनया काशिः स्त्रीकृ ... गुरु वंशाय विनियोगाय द्वितीयाभिः जानं जनीतमहत्यो रिति शाश्वतः
एनेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिः सूच्यते न ... क्षितौ ... उपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः॥ कौत्सः कृष्यष के
॥ तमध्वरे विश्वजितिं क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातं उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः॥१॥
स्यणजोपवादः॥ गुरुदक्षिणार्थी पुष्करादिभ्योदेशेरत्यमार्थी ... अस्मिन् हि नानतरं ता ... निः अप्रसारव्ये पुरुति
भावः प्रपदे प्राप अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजात्यो तिः तल्लक्षणं तु स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ अ
नन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इति १ गणपति गजानन गणपति ६

क्षितीः

2

गणपति

सरति अनघ्यैशीलोऽसुलभस्य भावोऽसाधारणः स्वभाव इत्यर्थः। सुलभेषु जातिषु भावप्यः शीलस्वभावो
सद्वृत्ते इति चामरः साध्वृतौ सैवेशाको ... प्रकाशत इति प्रकाशः पचाद्यच् अतिथिषु साधुरातिथेयः
पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः सरघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः दांडिनायनादिसूत्रेण
निपातः वीरत हिरण्मपत्वात् अपगतसुवर्णत्वात् यत्रस्य सर्वस्य दक्षिणाकत्वादिति भवः स नम्पयः
स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामा
तिथिमातिथेयः २ द्विकारः पादोऽथाऽर्घ्य मिदं अर्घ्यं पादार्घाभ्यां चेति पत्रे सयः पूजार्थं द्रव्यं
निधाय स्थापतेन सारेण प्रकाशं प्रसिद्धं रूपनेइति ... नेन वेदशास्त्राभ्यां श्रुतेशाऽप्रवच्यस्येत्यस्य
रः अतिथिमभ्यागतं कौत्सं अतिथिर्नागृहागत इत्यमरः प्रत्युज्जगाम २ गणपति ॥ ग

3

रघुसर्ग १ +तमिति विधिज्ञः शास्त्रज्ञः अकरेणेत्यव्ययमीह ५

२ रित्यर्थः मानधनानाम् अग्रयायी अग्रेसरः अग्रयायी अग्रगामीत्यर्थः कृत्यवित्कार्यज्ञः आगमनप्रयोज
नमवश्यं प्रष्टव्यमिति निरूप्य विशांपतिः मनुजेश्वरः द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ विशः मनुजः विष्टरभाजमास
नगतं उपविष्टमित्यर्थः विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः वृक्षासनयोर्विष्टर इति

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी विशांप
तिर्विष्टरभाजमारात्कृतांजलिः कृत्यविदित्युवाच ३

गणपति नियानः तं तपोधनं विधिवत् विध्यर्थं विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः तदर्हमिति वतिप्रत्ययः अ
र्चयित्वा आरात्समीपे आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः कृतांजलिः सन्वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ३

४

अप्यग्रणीरिति हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमानित्यमरः मंत्रकृतां मंत्रद्रष्टॄणां कर्म
प्यण्यादिना क्विप् ॥ ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशली अपि प्रश्नो गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः यस्मा
द्गुरोः सकाशात्त्वया अशेषं ज्ञानं लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यमिव बोधमिवाप्तं निर्वोढ्रतैः पदात्त्वयाऽस्यैव तु अयात्प्राप्तवान् यान्प्राप्य ण

अप्यग्रणीर्मंत्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ४
कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि आपाद्यते न व्ययमंतरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ५

गणपति इत्यस्यस्थकत्रिस्संम ४ कायेनेति कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपा
दिनापि करणेन वासवस्येंद्रस्य धैर्यं विलोपयतीति वासवधैर्यविलोपि स्वपदापहारशंकाजनकमित्यर्थः एतच्च श
श्वत्सदा मुहुर्मुहुः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा इत्यमरः संभृतं संचितं महर्षेर्वसिष्ठस्य त्रिविधं तत् तपः
कायजननयोः अंतरायैर्विघ्नैः इन्द्रप्रेषितासरःशापैर्व्ययं नाशं नोपाद्यते कच्चित् नानीयते किं कच्चित्कामप्र

५

८

॥०८॥

आधारेति आधार बंध मात्र मुखैः आकवाकन मीणादभिः मपकैरुपायैः आधार आकवाकैर्बंधेऽधिकरणापिचर
तिविश्वाः सुतेभ्यो निर्गतो विशेष्याऽतिशयोयास्मिन्नन्यूर्मणितत थासंवर्द्धितानांत्रमच्छिद्रामात्रमपादयानां बाधादिः
दि आशब्दादावौत्तेनकादिरूपस्य पूर्वोवाधानके चिन्नालिकिम ७ कुक्रियेति क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्टु
आधारबंधप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानांसततनिर्विशेषं केचिद्वीचादिपरुषवाधमच्छिद्रामात्रम
पादपानाम् ७ क्रियानिमित्तेष्वपि वंसकत्वारभग्नकामामुनिभिः कुशेषु तदंकुश च्युत यो
नाभिनालोकेचिन्मृगीणाम नघाप्रसूतिः ७ टीका नसाधनेषु अपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृ
गस्नेहादभग्नकामा अप्रतिहतेच्छाः तेषाम् मुनीनोमकाएवंशाप्रानास्च्युतानिनाभियुस्याः सान थोक्ताः मृ
गीणां प्रसूतिः संततिः अनघाधाऽव्यसनकचित अनपायिनीकिमित्यर्थः दुःखेनो व्यसनेष्वपिमिति यादवः गजानन
नेहिव्यल्लभयादशरा चमंके एव धारयेति ७ गणपति गजानन गणपति गजानन

६

निर्वर्त्यतइति येस्तीर्थजकैर्नियमाभिषेको निस्वादिनिर्वसनेनिप्याघतेयेभ्योजकेभ्यः उदक्य निशेषः पितृणामि
पिवातादीनां निवायाजकृयः तर्पणांजकृयः पितृदाने निवायः स्यादित्यमरः निवर्त्यति सैदो तानिर्पृकिनोनिये
मुख्यं तोप्रकीर्णादितधान्यानां षष्ठैः पृष्ठभागे पाककत्वाद्राजग्राह्यैरक्षितानि सेकं तानि पाकिना निये षांतानि
तथोक्तनिजकानि शिवानि भद्राणिकच्चित ७ श्लोकः निर्वत्यतेये नियमाभिषेको भ्यो निवायांजक
+७ युः पितृणांतान्यं षष्ठांकितु सैकनानि शिवानि वृस्तीर्थजकानिकच्चित
अनुपूर्वानिकिमित्यर्थः उंछं धान्यांशप्रादानकणिशाशाजनं शिलमितियादवः पष्ठाष्टमाभ्यां नजचेति षष्ठशब्दान्
मार्थे जप्रत्ययः अनेन वापूरणार्थे त्वात्पूरणे गुणेत्यादि नाषष्ठिसमासः प्रतिषेधच्छ्यते सर्वनाप्रमाणत्वादितिनिर्देशस्यसामान्या गजानन
पक्षतापत्त्वात्पूरणगुणेति निषेधोऽनित्यः सिकतायतं सैतीति सैतानि सिकता शर्कराभ्यां चेसण प्रत्ययस्य ८

७

रघुवंश टीका

॥५॥

नीवारेति कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नाना मागतानामिति थिनां कल्प्या भागा युस्यतन तथोक्तं वने भवं वन्यं शरीरस्थितेर्जीवनस्य साधनं कोधु पाकं पच्यत इति पाकः फलधान्यमिति यावत् नीवार पाकादि अदिशब्दा ष्यामा

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् कालोपपन्नातिथि कल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ९ गणपति

गणपति

कादिधान्यसंग्रहः जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः तत आगत इत्यण्प्रत्ययः कडंगं करीयैः कडंगरं तुसं मद्धारि का ष्ठमि तिपात मतअर्हनीति कडंगरीयाः कडंगरो यवादि संज्ञोबिधान्यं त्वचि पुमास्तु षइत्यमरः कडंगर दक्षिणाच्छचेति छप्रत्ययः नैर्गोमहिष्यादि भिर्न आमृश्यते कच्चित् न भक्ष्यते किमित्यर्थः ९ गणपति गजानन ५

अपिति किं च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं क्रियार्थोपपदस्यादिनाचतुर्थी अनुमतो पि अनुज्ञातः किं हि यस्मात् तव सर्वेषामाश्रमाणा मुपकारक्षमं शक्तं शक्तक्षमं शक्तक्षमं

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते १०

गणपति

शक्तंहितेत्रिष्वित्यमरः द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः कालसमयवेलासु तुमुन्नइति तुमुन्प्रत्ययः सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः यथामातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः वर्तन्ते गृहियासतद्वदाश्रित्येतर आश्रमाइति १० गणपति गजानन गणपति गजानन

द्युथि ५

। ५

कुशाकाशप्रश्नं विधायागमनप्रश्नं चिकीर्षुराह तवेति अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्य अर्हः प्रशंसायामिति शतृ
प्रत्ययः तवाभिगमेनागममात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टं किंतु नियोगक्रियया आज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कंठं

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे अप्याज्ञ
या शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्मां ११

गणपति तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्तोत्सुकास्त्वमरः प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया शासितुर्गुरो
राज्ञयापि आत्मना स्वतो वा स्वत्वादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया मां संभावयितुं वनान्मे गुर्वर्थे वा आग
मनमित्यर्थः ११ ग:

इतीति अर्घ्यपात्रेणानुमेयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारेणमुदारमौ
दार्ययुक्तामपि गां वाचं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे इत्येवंरूपां स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले क

गजानन इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः

लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बला
शाः सन् मृन्मयपात्रदर्शनात् क्षीणाशः सन्नित्यर्थः तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् १२ गणपति

रघुटीका ५

६

सर्वत्रेति हे राजन् त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि वार्तं वल्गु अरोगे च इत्यमरः वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयमिति यादवः ननु चेतदाश्चर्यमित्याह नाथे इति त्वयि नाथे स्वामिनि सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः तथा हि अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्ये इत्यादिना सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रं तिमिरं भवति तमिस्रतमसत्त्विति:

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानां सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

गणपति — तमिस्रं तिमिरमिति पाठे तमिस्रं तिमिरं भतमः इत्यमरः लोकस्य जनस्य लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः दृष्टेरावरणाय आवरणं कर्तुं कथं कल्पेत समर्थ्यत दृष्टिमावरीतुं नालमित्यर्थः कृपे रत्ने समर्थत्वात ... स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अलमिति पर्यायशब्दग्रहणमिति भावः गवाक्षभाष्यकारः ॥ १३ ॥

तवार्हतः इत्यादिनायं रक्तं न तु चित्रमित्याह भक्तिरिति प्रतीक्ष्याः पूज्यास्तेषु प्रतीक्ष्यः इत्यमरः भक्तिरनुराग विशेषः ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता अभ्यासेनोचितं न्याय्यमिति यादवः हे महाभाग केवलं न तया भक्त्या पूर्वान्नतिशेषे अतिवर्तसे

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

गणपति — किंतु सर्वस्व वार्तां च तर्हि कथं त्वं खिन्न इव दृश्यसे अत आह व्यतीतेति अहं व्यतीतकालः अतिक्रान्तकालः सन् अर्थिभावात् त्वामभ्युपेत इति मे विषादः ॥ १४ ॥ गणपति गजानन गणपति

रघुटीका

शरीरेति हे नरेंद्र तीर्थेषु सत्पात्रेषु प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिर्येन स तथोक्तः तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रो-
पायोपाध्यायमन्त्रिष्विति विश्वः योनौ जलावतारे च मन्त्र्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शने

शरीरमात्रेण नरेंद्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः आरण्यकोपात्त-
फलप्रसूतिः स्तंबेन नीवार इवावशिष्टः १५॥ श्रीगणेशाय नमः

गणपति नेष्वपि इति हलायुधः शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यका अरण्यभवा मनुष्या मुनिप्रमुखैः रण्याः आरण्यान्म-
नुष्यादिति वुञ् प्रत्ययः तैरुपात्ता फलस्य प्रसूतिर्यस्य सः स्तंबेन कांडेनावशिष्टः शेषत्यादित्वात् नीवार
इव आभासि शोभसे १५ गणपति

स्थान इति भवान् एकनराधिपः सन् सार्वभौमः सन् मखजं यज्ञजन्यं न विद्यते किंचन यस्य सोऽकिंचनः धने किंच-
नः मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयतीति तत्स्थाने युक्तं युक्ते द्वे साम्प्रतं

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति
र्घ्। पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः १६

गणपति स्थान इत्यमरः तथाहि सुरैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरो हि
वरः स्वकृतनिस्त्रूशो भवतेन किंतु विभाव्यावाश्चार्थिषु नृपाः इति भावः अत्र कामन्दकः धर्मार्थं क्षीणकोश-
स्य क्षीणत्वमपि शोभते सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिवेति १६

रघुटीका
८

त्वदन्यः तदिति न तस्मात्तावदनन्यकार्यः यावता वच्यसाल्ये ऽवधौ मानेऽवधारणे इति विश्वः प्रयोजनांतर हीरेनो ऽहमन्यतो वदान्यादीन गादुवर्थं गुरुधनमाहर्तुं अर्जयितुं यतिष्ये प्रयतिष्ये ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ह

त्वदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये स्वस्त्यस्तु ते नि
दध२ र्गलितांबुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोपि १८ गणपति गजानन

गणपति

चातकोपि धारिणी पतितं तोयं चातकीनं तोरत्नाकर मिति हेतोरनन्यगतिकोपीत्यर्थः निर्गलि ऽतमंबु बमभौपस्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते अर्द गतौ याचने चेति धातुः याचनार्थो रणेऽदेनामिति यादवः १८ गणपति गजानन

तथा च ब्रह्मचर्य लक्षणं स्मरणं श्रवणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च १ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमि

एतावदुक्त्वा मत्त्वा प्रतिगंतुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं तं कामसमनसोरपीति मकारलोपः महर्षेः वरतंतोः शिष्यं कौत्सं नृपतिः रघुर्निषिध्य निवार्य हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं वा इत्येवं तं कौत्सम न्वयुंक्त अपृच्छत् प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः १८ ततोऽत इति तथोक्ता नीय यथावद्यथार्हं ... विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय तेऽदाचारविस

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तम
गणपति न्वयुंक्त १८ ततोयथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचच
स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुद्धतायेत्यर्थः वर्णानां ब्रह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च तेषां गुरवे नियामकाय वर्णाः स्युर्ब्राह्मणाद्य इत्यमरः ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये आश्रमोऽस्त्रीति चामरः सर्वकार्येति चाहकाम्यस्यर्थः तस्मै रघवे विचक्षणाः कुशलो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति इति प्रत्ययः स कौत्सः प्रस्तुतं प्रस्तुतमाचचक्षे आख्यातवान् १९

रघुटीका
९

अनन्तसो

समाप्तेति समाप्तविद्येनमयामहर्षिर्गुरुर्दक्षिणायैदक्षिणास्वीकारार्थंविज्ञापितोभूत् सचगुरुश्चिरायास्खलितोपचारां
तांदुष्करां मेभक्तिमेवपुरस्तात्प्रथममगणयत् संख्यातवान् भक्त्यैवतुष्टः किंदक्षिणयेत्युक्तवान् इत्यर्थः अथवा भक्तिसे
वनादक्षिणांअगणयदितिवापोऽन्यम २० निर्बंधेति निर्बंधेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संज्ञातकोपेन गुरुणाऽर्थ
समाप्तविद्येनमयामहर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै समेचिरायास्खलितोपचारांतांभक्तिमेवागणयत्पुर
स्तात् २० निर्बंधसंजातरुषार्थकार्श्यमचिंतयित्वागुरुणाहमुक्तः वित्तस्यविद्यापरिसंख्ययामेकोटीश्चतस्रोदशचाहरेति २१
गणपति
कार्श्यमस्थदारिद्र्यमचिंतयित्वाअविचार्य अहं वित्तस्यसुवर्णस्यचतस्रोदशकोटीश्चतुर्दशकोटीर्मेमह्यमाह
रआनयेतिविद्यापरिसंख्यायाविद्यासंख्यानुसारेणेत्युक्तः अत्रमनुः शिक्षाकल्पोव्याकरणं निरुक्तंज्योतिषंतथा
छंदःशास्त्रंचविज्ञेयमंगान्येतानिषट्तथा १ अंगानिवेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः पुराणंधर्मशास्त्रंच
विद्याह्येताश्चतुर्दशेति २१ गणपति गजानन

सोहमिति सोऽहंसपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेणभवंतंभेदशब्दएवशेषायस्यतंमत्वानिस्वंनिर्धनमित्य
र्थः अभितिनिप्रपस्यास्वीवधामुत्स्नेस्मात्स्यतरस्यादिनिमहत्वाल्लेत्स्यत्परोदुनिर्बंधकर्तुनाभ्युत्सहे २२ इत्यमि
ति द्विजराजकांतिश्चंद्रकांतिः द्विजराजः शशधरोनक्षत्रेशः क्षपाकरस्यमनरः तस्मात्सेमारराजानोरोस्ति
सोऽहंसपर्याविधिभाजनेनमत्वाभवंतंप्रभुशब्दशेषं अभ्युत्सहेसंप्रतिनोपरोद्धुमन्यार्थित
गणपतेने स स्वात्कृत्तिनिष्क्रयार्थं इत्थंद्विजेनद्विजराजकांतिरावेदितोवेदविदांवरेणा एनोनिवृत्तेंद्रियवृत्तिरे
नंजगादभूयोजगदेकनाथः २३ टीका णानमितितमः सामा रमाकाब्रह्मणाना राजाइनिभ्र
नेःएनसोनिवृत्ताइंद्रियवृत्तिर्यस्यसजगदेकनाथोरघुः वेदविदांवरेणश्रेष्ठेन द्विजेनकौत्सेनेत्थमावेदि
तोर्थनिवेदितःसनएनंकौत्सभूयःपुनर्जगादः २३ गणपति गजानन हेरंब वक्रतुंड गण

रघुटीका ८

१० गुर्वर्थमिति श्रुतस्य वेदशास्त्रस्य पारदृश्वा ददृशेः क्वनिप् प्रत्ययः गुरवे गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं प्रयोजनं तदर्थी याचकः विशेषयाहृ येनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वं याहरघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्यप्राप्य वदान्ये

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् गतो वदान्यान्तरमित्य-
यं मे मा भूत्परीवादनवावतारः २४ गणपति गजानन

गणपति अन्तरं गतः स्पर्धदान्यस्य कस्य दातुः गोरादवह गदस्यसर इत्येवरूपस्य परिवादस्य अपवादस्य पवादस्य नवो न
तेनो ऽपं प्रथमोवतारो आविर्भावो मे मा भून्मा स्त्वरघोरितस्थनाम ग्रणेहि संभाविता वद्योत नार्थ्यं थ तथाच
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते तिहि भावः २४ गणपति गजानन हेरंब

20

स इति स्त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे तान्निशा कृत्यां च चतुर्थोऽग्निरिव सन् द्वित्राणि
द्वे त्रीणि वाऽहानि दिनानि संख्ययाव्ययासन्नान्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्ये

गणपति स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे द्वित्राण्य-
हान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् २५

येऽजबहुगणादिति डच् प्रत्ययः समासांतः सोढुमर्हसि हे अर्हन् मान्य त्वदर्थं तव प्रयोजनं सा-
धयितुं यावद्यते यत्न इति यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति भविष्यदर्थे लट् २५ गणपति गजानन

29

रघुटीका
११

तथेति अग्यजन्मा ब्राह्मणः प्रीतः सन् तस्य रघोरवितथाममोघसंगरं प्रतिश्रां अथप्रतिसाजिसंविदाय
तु संगरस्त्वमरः तां गिरमिति केचित्पठंति तथेति नित्यस्य ग्रहीत् सरघुरपि गांभूमिं कुबेरात्गृहीतधनात्
वैस्यकुबेरादर्थं निःक्रष्टुमाहर्तुं चकमे इयेषः २६ वसिष्ठेति वशिष्ठस्य यज्ञमंत्रेणोक्षणमभिमंत्र्य प्रो

मूल: तथेति तस्यावितथां प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा । गामात्तसा
रां रघुरप्यवेक्ष्य निःक्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् २६ वसिष्ठमंत्रोक्षणजा
त्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य २७

क्षणं तज्जात्प्रभावात् सामर्थ्यात् हेतोः उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वत्सुदधावाकाशमहीधरेषु च मरुत्सखस्य
मरुतः सुखं इति तस्युरुषः बहुव्रीहौ समासांताभावात् ततो वायुः सखा यस्येति अभ्येति वारिणां वाहकौ बलाहकः पृषोदरादित्वात्साधुः तस्येव मेघस्येव तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न हता हि २७ गणपति
गणपति
ग
१

६ 22

अथेति अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्कालेयानाधिरोहणविधाना यतो धीरो रघुः समंतात् भवः सामंतो राजमा
त्रमिति संभाचुनायैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् कल्पितः सज्जितः शस्त्रगर्भो यस्य अ
तरथमधिशिश्ये रथे रोपितया निश्चयार्थः अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् २८ प्रातरिति प्रातःप्रया

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भं सामंतसंभा
वनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः २८ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
पन २ सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः हिरं[illegible]मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः
गणपति
णाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः संतः कोशगृहस्य म
ध्ये नभस्तो नभस्तो नभसः पंचम्यास्तसिल् पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीं दाण्डिनायनेत्यादिना ग:
निपातनात्साधुः वृष्टिं शशंसुः २९ गणपति गजानन हेरंब

ने२ स्वप्न२ -23-

ख द्र

रघुटीकी तमिति भूपतिः रघुः मेरोरभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुबेरात् ... वज्रं कुलिशं तेन भिन्नं सुमे
१२ रोः पादं प्रत्यंतपर्वतमिषात् स्थितपादाः प्रत्यंतपर्वताः इत्यमरः शृंगं सुमेरोः शितिरिव चिरस्थायि तं भासुरं भास्वरं
भुजभासमिद्धोधुरं चतुरस्रयः हेमराशिं समस्तं ... कौत्साय ददौ ददौ च तत् ... कोटिमात्रमित्य
र्थः तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं
सुमेरोरिव वज्रभिन्नं ३० जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनंद्यसत्वौ
र्थी गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ३१ श्रीगणेशायनमः हेरंब
गणपति वकारार्थः ३० जनस्येति तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनः अयोध्यानिवासिनः साकेतस्या ग:
दयोध्यायां कोशलाः नंदिनी च सेतियादवः जनस्य अभिनंद्यसत्वो स्तुत्यव्यवसायाव भूतां द्रव्यं स्तुत्य वसायेषु
स्त्वमस्त्रीतु जंतुष्वित्यमरः कोऽसौ गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःस्पृहोऽर्थी अर्थिकामादर्थिनो मनोरथादधि १
कं प्रदः दाता तथोक्तः प्रदा सदातिकप्रत्ययन्नृपश्च ३१

-२४-

अथेति अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः जेत्रे स्थितः प्रस्थास्यमानः संन् अशामाप्याभूत वचे ति भविष्यदर्थे लृः उष्ट्राणां
क्रमेलकानां च राशीनां वडवानां च शतेन वाहितानांर्थं जापितधनं आनेन पूर्वकायविनयनम् मित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुंक
रेणास्पृशन् वाचमुवाच ३२ किमिति वृत्ते स्थितस्य न्यायवर्तिनः न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्जनं पालनं तथा सत्पात्र नं-
म ६ अर्थी प्रवामी शतं वाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना निषी स्पृशन्करेणाननपूर्वकायं सम्यक् स्थितो वाचमुवा
चकौत्सः ३२ किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानां अचिंतनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं दे
गणपति निपजिश्वराजवृत्ते वानुविधेमान्दक तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामसूः यदि सस्यादि ये च
षष्ट्यादिना क्विप अत्र कामप्रसवनं किंचिन्न चित्रमित्यर्थः किंतु तव प्रभावो महिमा त्वचिंतनीयः येन त्वं
मामोरपि मनीषितं अभिलाषितं दुग्धा दुहद्विकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणि क्तः प्रधानकर्मण्याख्येये लादी
नाम द्विकर्मकानां अप्रधाने दुहादीनां ण्यंते कर्तुश्च कर्मणः इति वारणात् ३३ गणपति गजानन ग:

मितिका 25 स्मै

रघुटीका आशास्यमिति सर्वाणिश्रेयांसिमभानिअधिजग्मुषस्ते प्राप्तवतस्तेतवान् पुत्रादिरितितं आशास्यम् आशी:
१३ साध्यमाशंसनीयं आशास्यं पुनरुक्तंभूतसर्वं सिद्धमित्यर्थ: किंतु इदमन्यं भवंतं भवत: पितेव आत्मगुणानुरू
पं तनुल्यं गुणमित्यर्थ: पुत्रंकभस्व प्राप्नुहि ३४ इत्थमिति अग्रजन्माब्राह्मण: अग्रजन्माद्विजन्मेत्यमरेति

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतंश्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्ते पुत्रंकभस्वात्म
३४ गुणानुरूपंभवंतमीड्यंभवत:पितेव ३४ इत्थंप्रयुज्याशिषमग्रजन्माराज्ञेप्र
तीयायगुरो:सकाशं राजापिलेभेसुतमाशुतंकमर्कादिवजीवलोक: ३५

गणपति रित्व्रह्मणिस्कतइतिविश्व: इत्थंराज्ञे आशिषंप्रयुज्यगुरो:सकाशंसमीपंप्रतीयायप्राप राजापिजीवलोकोजी
स: वंसमूह: जीव:प्राणि निजीगीष्यतावितिविश्व: अर्कादर्कोर्कप्रकाशमिव वेतेज्यसितिवापाटरातनमिव
तस्मादपिवाक्यदाशुसुतंलेभेप्राप ३५ गणपति गुनमा गजानन हेरंब

ब्राह्मेति तस्यरघोर्देवीसहि षी ब्राह्मे ब्रह्मणोपम तस्येदमित्यण् ब्रह्मदेवताके अभिजिन्नामकेमुहूर्ते
किल ईश्वरपरिसमासंकुमारंकुमारकल्पंस्कंदसदृशं इषदसमाप्तौ कल्पप्देशदेशीयर इत्यादिनाकल्प

ब्राह्मेमुहूर्तेकिलतस्यदेवीकुमारकल्पंसुषुवेकुमारं अत:पिताब्र
एनं तमेवनाम्नातमात्मजन्मानमजंचकार ३६ गणपति हेरंब गज

गणपति प्रत्यय: कुमारंपुत्रंसुषुवे कुमारंपुत्रंसुषुवे कुमारोबालकेस्कंदे इतिविश्व: अतोब्राह्मेमुहूर्ते जातत्वात् पितारघु: गज
ब्रह्मणोविधेरेवनाम्नातमात्म जन्मानंवपुअज अजनामकंचकार अजोहरौहरे का मेवि
धौछागेरघो:सुतेइतिश्च: ३६ गणपति गजानन वक्रतुंड हेरंब

रघुटीका

१४

श्री

रूपमिति ओजस्वि तेजिष्ठं बलिष्ठं वा ओजस्वि तेजिष्ठं बलिष्ठं वा ओजस्तेजसि धातूनामवष्टंभप्रकाश
योः ओजो बले च दीप्तौ चेति विश्वः रूपं वपुः अथ रूपं नपुंसके स्वभावे सौंदर्ये वपुः श्लोकशब्दयोरि

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वं न का
रणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ३७ गणपति हेरंब

गणपति

ति विश्वः तत्वेवैतत् [illegible]मेव वीर्यं शौर्यं तदेव नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव तादृगेवेत्यर्थः कुमारो बाल
कः प्रवर्तितः उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव स्वात्स्वकीयात् पूर्वादिभ्यो नवभ्यो नवभ्यो वे
ति स्मात्स्वाद्वा वैकल्पिकः कारणाज्जनकात् न बिभिदे भिन्नो नाभूत् सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ३७

रे

25

उपात्तेति गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रं उपात्तविद्यं लब्धविद्यं यौवनस्योद्भेदाविर्भावाद्धेतो विशेषकान्तं सेव्यं तं
मजं प्रति साभिलाषापि श्रीः धीरा स्थिरा [illegible] तन्निष्ठं यौवनमिति सहितमिति श्लोकात् कन्या पितुरिव गुरोरघो
रनुज्ञामाचकांक्ष इच्छेष यौवराज्याही [illegible] रदित्यर्थः अनुज्ञां राज्ञा दायित्वापारतंत्र्यं रूपमासामभ्युत्थाणिग्रहणे योग्यता

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं श्रीः [illegible] त साभिलाषापि गुरोरनु[illegible]ज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकांक्ष ३८ अथेश्वरेण क्रथकैशि[illegible]कानां स्वयंवरार्थं स्व
सुरिंदुमत्याः आ[illegible]प्तः कुमा[illegible]रानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ३९ हेरंब

गणपति

चकांक्षेत्यतो ३८ अथेति अथ स्वस्य भगिन्या इंदुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयने उत्सुकेन क्रथकैशि
कानां विदर्भदेशानां ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तो [illegible] दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः क्रियामात्र
योगेपि चतुर्थी आप्तग्रहणमवचनात्स्यर्थमिति धीरनाथ ३९ गणपति गजानन हेरंब

रे 26

तमिति असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबंधं अनु[illegible]नत्वादिगुण[illegible]योगात्स्पृहणीयसंबंधं विचिं[illegible]यं पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिंत्य ससैन्यं सैन्यसमेतं [illegible]षु चैनं ऋद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं

तं श्लाघ्यसंबंधमसौ विचिंत्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रं॥ प्रस्थापया[illegible]मास
ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीं ४०

प्रतिप्रस्थापयामास॥ धीयतेऽस्यामिति धानी॥ करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् प्रत्ययः राज्ञां धानीति वि ग्रहः ४० गणपति गजानन वक्रतुंड हेरंब गणपति गजानन १८

30

तस्येति उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु सौधे[illegible]ऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिकेत्यमरः विवनव्याख्याने क्षीरस्वामी उपक्रियते उपकरोतीति वा यदस्मै उपादिराजसदनमिति रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः जानपदानां जनपदेभ्य आगतानां उपदाभिः उपायनैः वन्याः वने भवा इ

तस्योप[illegible]कार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः मार्गे निवासा मनुजेंद्रसूनोर्बभू
वुरुद्यानविहारकल्पाः ४१

तद्येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः नवहुव्रीहाविति सर्वनाम्नसंज्ञानिषेधः तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव तस्य मनुजेंद्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासाः वासनिकाः उद्यानान्याक्रीडाः पुमानाक्रीड उद्यानमित्यमरः नान्यैव विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशाः [illegible] इत्यर्थः ईषदसमाप्ताविति कल्प प्रत्ययः बभूवुः ४१ गजानन

31

रघुटी ८

३६

सरति विलंघिताऽध्वाऽ निक्रांतमार्गः सोऽजः शीकराद्रैः शीकराद्रैः शीतलैरित्यर्थः मरुद्भिः

सनर्मदारोधसिशीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्त
मालेनिवेशयामासविलंघिताध्वा क्लांतंरजोधूसरकेतुसैन्यं ५२

गणपति

वातैः आनर्तिताः कंपिताः नक्तमालाः यस्मिन् तस्मिन्निवेशार्ह इत्यर्थः चिरविल्वाख्यवृक्षभेदाः ग॰

रघुटीका
१८

रि॰

निःशेषेति किंलक्षणो गजः निःशेषविक्षालितधातु नापि धौतगैरिकादि नापि नीलाभिः ऊ
र्ध्वाभिः रेखाभिर्धातुजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण चित्रं किर्मीरः कल्माषः शबलः एतश्च कर्बुरे इत्यमरः अ

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु नीलो
र्ध्वरेखाशबलेन शंसन् दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ४४ गणपति

गणपति

श्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋक्षवान्नाम कश्चिन्नगस्तस्य पर्वतस्य तटेषु वप्रक्रीडा
उद्घातनमित्यर्थः उत्खातकेलिः शृंगाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते इति शब्दार्णवः शंसन् कथयन् सूचयन्नित्य
र्थः ४५ गज ९

संहारेति संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोः लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः हस्तेन
शुण्डादण्डेन हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति विश्वः स शब्दं सघोषं बृहतो महतस्तरंगान् भिंदन् विदारयन्

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दं बभौ स भिंदन् बृहतस्तरंगा
न्वार्यर्गलाभंग इव प्रवृत्तः ४५ शैलोपमः शैवलमंजरीणां जालानि कर्षन्नु
रसा स पश्चात् पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ४६ गणपति हेरंब

गणपति

तीराभिमुखः सगजः वारि गजबंधनस्थानं वारी तु गजबंधनीति यादवः वार्याः अर्गलाया विष्कंभस्य भंगो भंजने
प्रवृत्त इव बभौ ४५ शैलेति शैलोपमः सगजः शैवलमंजरीणां जालानि [illegible] उरसा कर्षन् पश्चात्तटमु
त्ससर्प पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य सः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ४६ गणपति हेरंब गज

स॰ कारि॰

रघुटीक

१८ सख्येति तस्यैकनागस्यकाकिनोगजस्यकपोलभित्त्योर्जलावगाहेनजलक्रीडानेनक्षणमात्रशांतानिवृत्तामददुर्दि
नश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः [illegible] एषां ग्राम्याणांअनेकपानांद्वीपानांदर्शनेनपुनर्दिदीपेववृधे ४७ मदच्छदेति सप्त

तस्यैकनागस्यकपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशांता वन्येतरानेकपदर्शनेनपुन
गणपति र्दिदीपेमददुर्दिनश्रीः ४७ सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्रायमदंतदीयं वि [illegible] गण
लंघिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेंद्रा विमुखा बभूवुः ४८ श्रीगणेशायनमः

छदस्यवृक्षविशेषस्यक्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारोयस्यतं कटुर्निक्तकषायौ सौरभ्येपि प्रकीर्तितावितियादवः अ
सह्यंतदीयंमदमाघ्रायसेनागजेंद्राविलंघितस्तिरस्कृतः आधोरणानांहस्तिपकानांतीव्रोमहान्प्रयत्नोयैस्ते तथोक्ताः
संतः आधोरणाहस्तिपकाहस्त्यारोहानिषादिनइत्यमरः विमुखाः पराङ्मुखाः बभूवुः ४८ गणपति गजानन

झ: ३६ ग्र

सद्इति सगंभीरिभ्राः बंधायैतेछिन्नबंधाः द्रुताः पलायितायुग्यवहंतीतियुग्याः वाहायस्मिंस्तः सचासौशून्यश्चेतिनगराः
अक्षाः रथांगयुक्ताः दारुविशेषाअक्षारथस्यावयवेपाशकेप्यक्षमिंद्रियेमितिशाश्वतः पर्यस्ताः भग्नाक्षाश्चतेपर्यस्ताः पृति
ताः रथाः यस्मिन्स्तंरामाणांस्त्रीणांपरित्राणेसंरक्षणेविहस्ताव्याकुलाः विहस्तोव्याकुलौसमावित्यमरः योधायस्मि

सच्छिन्नबंधद्रुतयुग्यशून्यंभग्नाक्षपर्यस्तरथंक्षणेन रामापरित्राणविहस्तयोधंसेनानिवेश
तुमुलंचकार ४९ [illegible] तमापतंतंनृपतेरवध्योवन्यः करीतिश्रुत
वान्कुमारः निवर्तयिष्यन्विशिखेनकुंभेजघाननात्यायतकृष्टचापः ५० गणपति हेरंब
गणपति न्तंसेनानिवेशंशिबिरंक्षणेनक्षणमात्रेतुमुलंसंकुलंचकार ४९ तमिति नृपतेः राज्ञः वन्यः करीअवध्यइतिश्रुतवान्
शास्त्रज्ञातवान्कुमारः आपतंतमभिधावंतंगजंनिवर्तयिष्यन्नतुप्रहरिष्यन्अतएवनात्यायतमनतिदीर्घं त
थाकृष्टःशरस्यसरःसंस्थितिसमासः कृष्टशार्ङ्गः ईषत्कृष्टचापः सन् विशिखेनबाणेनकुंभेजघान अत्याप्रभु लक्ष्मी
कामायुद्धादन्यत्रकरिवधंनकुर्यात् इयंहिश्रीर्ष करिणांइति अतएवयुद्धादन्यत्रद्योतनार्थमेववन्यहणंकृतम् ५०

रघुटीका
९०

सइति सगजोविद्धमात्रः ताडितमात्रः किलनतुप्रहतः तथापिनागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेनवृत्तांतेन विस्मितैः तद्विस्मितसैन्यदृष्टः सन्स्फुरत्प्रभामंडल स्यमध्यवर्तिकांतमनोहारं व्योमचरंवपुः प्रपेदेप्राप

सविद्धमात्रः किलनागरूपमुत्सृज्यतद्विस्मितसैन्यदृष्टः स्फुरत्प्रभामंडलम
ध्यवर्तिकांतंवपुर्व्योमचरंप्रपेदे ५१ अथप्रभावोपनतैःकुमारं कल्पद्रुमोत्थैर
वकीर्यपुष्पैः उवाचवाग्मीदशनप्रभाभिःसंवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ५२ हेरंब

गणपति

अथेति अथप्रभावोपनतैःप्रभावेनकल्पद्रुमोत्थैःकल्पवृक्षोत्पन्नैःपुष्पैः कुमारमजमवकीर्य अभिवृष्य दशनप्र भाभिर्दंतकांतिभिः संवर्धितउरस्थकेयूरतारहाराःस्थूलमुक्ताहारास्तेयेनसतथोक्तः वाचोग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः संपृक्तमुवाच ५२

३८

मतंगेति अवलेपमूलात्गर्वहेतुकात् अवलेपःस्याद्गर्वेस्याच्चलेपनेदूषणेपिचेतिविश्वः मतंगस्यमुनेःशापात्मतंगजत्वं गजत्वमवाप्तवानस्मि मांप्रियदर्शनस्यप्रियदर्शनाख्यस्यगंधर्वपतेः गंधर्वराजस्यतनूजंपुत्रं स्त्रियांमूर्तिस्तनूरिति अमरः ततस्तत्वादेवेतिकेचित् प्रियंवदनीति प्रियं वदःस्वजितिस्च प्रत्ययःतंप्रियंवदंतीप्रियंवदा

मतंगशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मिमतंगजत्वं अवेहिगंधर्वपतेस्त
नूजंप्रियंवदंमांप्रियदर्शनस्य ५३ सचानुनीतःप्रणतेनपश्चान्मयामहर्षिर्मृदुतामगमत्
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्य ५४ हेरंब

गणपति

त्वं अवेहिजानीहि प्रियंवदनीति प्रियंवदःप्रियवशेवदःखजितिस्चप्रत्ययः ५३ सइति समहर्षिश्च प्रणतेनमयाअनुनीतःसन्पश्चान्मृदुतांशांतिमगच्छत् तथाहिजलस्यउष्णत्वमग्न्यातपस्यसंप्र योगात्संपर्कात्तनंतुप्रकृतिः स्वभावोहि यच्च यत्शैत्यंसाप्रकृतिः स्वभावःविधेयप्राधान्यात्सेतिस्त्री लिंगनिर्देशः महर्षीणामपिशांतिरेवस्वभावोनक्रोधः इत्यर्थः ५४ गणपति हेरंब

शा२२ ३९

रघुटीका
२०

इक्ष्वाकीति इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः अजोपदाते कुंभमयोमुखेन लोहेन शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषा महिम्नः पुनः संयोक्ष्यसे संगस्यसे इति सतपोनिधिर्मामवोचत् ५५ संमोचितस्तत्विरं

इक्ष्वाकुवंशप्रभवोपदाते भेत्स्यत्यजः कुंभमयोमुखेन संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्मां ५५ संमोचितः सत्ववता त्वयाहं शापाच्चिर
प्रार्थितदर्शनेन प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ५६

गणपति

प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्ववता बलवता त्वया अहं शापात्संमोचितः मोक्षं प्रापितः भवतः तव प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत् मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिर्गात्राणां स्थानलक्ष्मादिव लुप्त इत्यमरः वृथा स्यादिति दुर्के प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरमिति ५६ गणपति गजानन वक्रतुंड हेरंब

सोमेभिः नो एा३

म्यकेतु

संमोहनमिति हे सखे सखिशब्देन समप्राणतोक्ता यथोक्तम् अत्यागासहनो बंधुः सदैवानुमतः सुहृत् एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा स्मृतः इति प्रयोगसंहारयोः प्रक्षेपसंकोचयोर्विभक्तमंत्रं गांधर्वं गंधर्वदेवताकं मम सकाशात् आधत्स्व गृहाण यतो स्याः प्रयोक्तारं अस्य प्रयोगिनो रिपून् हिंसा न च

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमंत्रं गांधर्वमादत्स्व यतः
प्रयोक्तुर्नचारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७ अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोभूः प्रहरन्नपि त्वं तस्मादुपच्छंदयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यं ५८

गणपति

विजयश्च हस्ते हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ५७ बध्यमजित कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह अलमिति किंच मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तया लज्जया यद्यपि तत्त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः दयालुरभूः तस्मादुपच्छंदयति प्रार्थयमाने मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुष्यं तेन प्रयोज्यं न कर्तव्यम्

रघुटीका

२९

दु

अथेति नासौ मन्त्रं दत्तवान् सोमः सोमओषधिचंद्रयोरितिशाश्वतः पुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः उपमितसमासः अ
स्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तथेति सोमोद्भवो यस्याः सा सोमोद्भवा सरितां नर्मदायाः रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकल
कन्यकेत्यमरः पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्येत्यर्थः उदङ्मुखः [illegible] सन् निवृत्तशापो निववृते ता

तो २ तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमंत्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ५९ एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचि
न्त्यहेतु एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ६० गणपति

ग गणपति

शापात् चपरूनारित्यर्थः तस्मात् प्रियंवदादस्त्रमंत्रं जग्राह ५९ एवमिति एवमध्वनि मार्गे दैववशात् अचिं
त्यहेतु अनिर्द्धारितहेतुकं सख्यं सखित्वं [illegible] सख्यमिति [illegible] आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्ये एको गंधर्वः
चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान् वि
दर्भप्रदेशान्ययौ ६० गणपति

दु २

४२

१ लीर

तमिति नगरस्योपकंठे समीपे [illegible] संस्थितो [illegible] जस्यागमेन नागमनेनारूढगुरुः प्रहर्षो य
स्य सः क्रथकैशिकेन्द्रो वैदर्भो भोजः [illegible] इवोर्मिमाली समुद्रश्चंद्रमिव प्रत्युज्जगाम ६१ प्रवेश्येति

तं तस्थिवंसं नगरोपकंठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेंद्र
१२ श्चंद्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ६१ प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचर
गणपति दर्पितश्रीः मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागंतुमजं गृहेशं ६२ हेरंब

येन मग्रयायि सेवाधर्मेण पुरोगच्छन्नित्यर्थः नीचैर्निम्नाः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा अर्पितश्रीः त
थानेन प्रकारेण याचरत् उपाचरितवान् यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो [illegible]
जनो वैदर्भं भोजमागंतुं प्राघुणिकं मेने अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ६२ गणपति गजानन

४३

है

रघुटीका तस्येति रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पो रघुतुल्य इत्यर्थः उक्तं चेदं दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे कल्पदेशीयदेश्या दिप्रख्या प्रतिनिधी अपीति सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः तस्य भोजस्याधिकारान्नियोगस्तस्य पुरुषैरधिकृतै रित्यर्थः निधि अपीप्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः संनिधापितः पूर्णकुम्भो यस्यां तां रम्यां

सुरंच

२२

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदि
दिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां बाल्यात्परामिव द
शाम् मदनोऽध्युवास ६३ गणपति

पितमंगलकलशामित्यर्थः रम्यां रमणीयां नवां उपकार्यां नूतनं राजभवनं उपकार्या राजसद्मन्युपका
र चितेऽपि चेति विश्वः मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव यौवनमिवेत्यर्थः अध्युवास
अधिष्ठितवान् तत्रोषितवानित्यर्थः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् ६३ गणपति गजानन

४४

जैर

तत्रेति तत्रोपकार्यायां स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तं कमनीयं स्पृहणीयं कन्याकु
लामं कन्यासु श्रेष्ठां ललामं स्त्रीकमपि प्रभावे पुरुषे ध्वजे शृङ्गे भूषापुण्ड्रश्रृङ्गपुच्छचिह्नाश्वलि
ङ्गेष्विति यादवः लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः कर्त्तुः संबन्धे ताद्रूप्यसयः अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरि

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः
गणपति भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ६४

ज्ञाने कलुषा असमर्था दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव राजानं कौतुकाचौरं प्र
विशन्ति प्रजागर इति भावः अभिमुखीशब्दे जीवत आवलतावानस्यास्यारभ्य भयैवतिविरके सतं
वसन्ततिलका छन्दः नहसक्षणमुक्तावसन्ततिलका तभजाजगौगइति ६४ गणपति गजानन

४५

रघुटीका २३

तमिति कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तथा शय्योत्तरच्छदस्योपरितनस्तरण
वस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तथा तं अंगनासंगादिति भावः प्रथित
बोध

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागं सूता
गणपति त्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ६५
त्रि काटव्रित वध मनोहरगिः

प्रबोधं प्रकृष्टज्ञानम जस्य वय सः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वंदिपु
त्राः वैतालिकाः इति वा पाठः वैतालिका बोधकरा इत्यमरः वाग्भिः स्तुतिपाठैः उषसि प्रातःका
ले प्राबोधयन्न प्रबोधयामासुः ६५ गणपति

रात्रिरिति हे मतिमतां वर निर्धारणे षष्ठी रात्रिर्गता शय्यां मुंच विनिद्रो भवेत्यर्थः किंच ह्य फल माह धा
त्रेति धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः धूः स्याद्यानमुखे भार इति यादवः द्विधैव द्वयो रेवेत्यर्थः
एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः विभक्ता ननु विभज्यस्थापिता खलु तत्किमत आह पाधुरमेकत ए

रात्रिर्गतामतिमतां वर मुंच शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता
गणपति ५८ तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्तस्या भवानपरधुर्यपदावलंबी ६६
एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् बिभर्ति तस्याः धुरो भवान् धुरं वहन्तीति धुर्यो भारवा
ही तस्य पदं वहन्तस्यान्तं अपरं यद्धुर्यपदं तदवलंबी ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः न ह्यु
भयवाह्यं एको वहतीति भावः ६६ गणपति गजानन हेरंब वक्रतुंड

यो

रघुटीका
२४
गणपति

निद्रेति चंद्रोरघिंदरात्मजं वदन्नाह येन लक्ष्मीनिवासस्थानानीति त्र सिद्धिमाश्रित्योच्यते निद्रावशेननि
द्राधीनेन त्वयानवेक्ष्यमाणा तं संगोच स्युनं तथ वताप र्युत्सुकत्वमप्यभ्युरक्तत्वमपीत्यर्थः प्रसितोत्सुका
भ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्षत्वद्योतनार्थः निरि

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खंडितेव
॥ लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगंतलंबी सोपि त्वदाननरुचिं विजहाति चंद्रः ६७

खंडिता भर्तुरन्यासंगज्ञानेन कुपिता अबलेव नायिकेव अन्यासंगविकृते खंडितेर्ष्याकषा
यितेति दशरूपके अनवेक्ष्यमाणा अविचार्यमाणा सती उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः लक्ष्मीर्वि
नचंद्रेण सह त्वदाननसदृशत्वादिभावः विनोदयति विनोदं करोति विनोदशब्दात्तत्करो

गर

[illegible]

तीति णिच् सादृश्यदर्शनाद्यो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः स चंद्रोपि दिगं
तलंबी पश्चिमागतः सन् अस्तं गच्छन्सन्नित्यर्थः अत एव लक्ष्या दाननरुचिं विजहाति
त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणे
त्यर्थः अथवा निद्रावशेन भवता अनवेक्ष्यमाणा निरीक्ष्यमाणा कर्मणि शान
च् लक्ष्मीः प्रयोजककर्तृरूपेण चंद्रेण प्रयोज्येन पर्युत्सुकत्वं च द्विवरेहेर्नां का लाक्ष
मत्वमौत्सुक्यं मनसोस्तापज्वरादिकमित्यलं का शेष विनोदयतीति निरासयतीति योजना
वे

जो२

नमितिनैस्मा लक्ष्मीपरिग्रहणंकरणादृक्का नामनोह्येनवक्रास्थानेमनोज्ञेचवक्रभाषितेनमन्यवदिति
विभ्रमः युगपत्तावद्दृग्निमिषितेनयुगपद्देवोन्मीलनेनसघोदृ अपिपरस्परतुं अन्योन्यसादृश्यअधिरोहतां
प्राप्नुतां प्रार्थनायांलोट् कैहैमंनेनः प्रस्परसमानाचरूतीपुरुषेनशालिंग्याताराक नीनिकास्येयेनशो
केन तारकाक्ष्णः कनीनिकोइत्यमरः तव चक्षुः अंतःप्रचलितभ्रमरचतद्भृंगपद्मंचयुगपदुन्मिषेसतिसं
हृदुनाप्युगपद्निमिषितेनतावत्सर्वपरस्परतत्कामधिरोहतांहि प्रस्परसमानपुरुषेतरतारमंतन्नश्चसंसवप्रचलितं
मरंचपद्मं ६८ वृंतं अथहरतिपुष्पमनोज्ञहानामसज्यतेसरसिजेरुणाभिन्नेः स्वाभाविकंपरागुणेनवि
घूर्णासादृश्यकोभइतिभावः ६८ नेनोदिति विभानवाप्यः नभानवाप्यः स्वाभाविकानैसर्गिकंते
नवमुखमारुतस्यनिश्वासएवनस्यसौरभ्यं तारकेसौरभ्यमिन्व्यर्थः परगुणनान्यदीयगु
णेनसांक्रामिकगुणेनत्यर्थः ई स्पृ ग्राम मि स्पृ रिव आपृक्षपृच्याः मीदितिइकारादेशः गजानन

२८

अन्योकहनांवृक्षाणांम्कथंशिथिकंपुष्पवृंतासुषरबंधनात् वृंतंप्रसवबंधनमित्य मरः हर
ति आदत्ते अरुणाभिन्नेनसरणिकिरणाह्याधिते सरसिजेसह तत्पुरुषे रूतिवृहुक
मितिसमस्या रुक् संसज्यतसंगच्छतेसरजैर्देवादिकात्कर्तरिलोट् ६९ नाभीति

नाभीहदरेषुपतितंद्रुमपहकुवेषुनिर्हौतहारगुलिकाविशदंहिमांभः आभातिल
ब्धपरभागतयाधरोष्ठिलीकास्मितंसदृशं ज्ञनार्चिरिवत्वदीयं ७०

नाभ्योदरेषुअरुणाभ्यंतरेषुतरुपल्लवेषुपतितं निर्धौतायाहारगुलिका [illegible] मलो
गुणप्रसादहिशदंलब्धपरभागतयालब्धोत्कर्षतया परभागोगुणोत्कर्षतया प्र. भ्रागो. गुणोत्कर्ष.

२८

रघुटीका

२६ यवदिति प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति आङ्‌ उद्गमने इत्यात्मनेपदम्‌ भा
नावनुदित एवेत्यर्थः अह्नाय द्रुते दिनि ज्ञान्यह्नाय इत्येतदिनाह्नायेत्यमरः अरुणेनानूरुणा सू
रसूतोरुणोनूरुरित्यमरः तमो निरस्तम्‌ तथाहि हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु अग्रसरे

गजानन यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्‌ आयो
धनाग्रसरतां त्वयि वीर याते किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ७१

तां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किम्‌ नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः नख न
लु योग्यन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेदादिति भावः ७१ गणपति गजानन ग

५२

शय्यामिति उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः अत्र समासविषये उ
भशब्दस्याने उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम्‌ यथाह कैय्यटः नत्र उभादुदात्तो नित्यमि
ति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनम्‌ वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूत्‌ उभयशब्दस्यैव यथा स्यात्‌
उभयचक्र इत्यादि भवतीति मुखराणि शब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथो

गणपति शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते येषां विभान्ति तरु
णारुणरागयोगाद्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ७२ गणपति गजानन

ते तव स्तम्बेरमाः स्तम्बेरमा हस्तिनः स्तम्बकर्णयो रमिजपोरित्यत्प्रत्ययेहलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामिति च
ह क्षमत्ययात्‌ इभः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः तल्पेषु शयन्तीति शय्याः जहतीत्यर्जनति गज
येषां स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः उद्गच्छत्तरुणारुणबालार्करागयोगात्‌ बालार्कार
णेन संपर्काद्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ७२ गणपति

५३

दीर्घेष्विति हे वनजाक्ष वनं नीरं वने सत्वमिति शाश्वतः दीर्घेषु पटमं डपेषु नियमिताव द्धा वनाय देश्याः
वेनाय देशीभवाः मारः सीका पारसीका वनायु आदिति हकार्येषु अमी वाहाः अश्वानिद्रो विदायषु
योगनान्येग्यत्रा सानि के ष्यानि आश्वा घानि सा धुवशि कशिक कानि सैंधवो कवणविशेषः सैंध

दीर्घेषु मानियमिताः पटमं डपेषु निद्रां विद्यय वनजाक्ष वनायु देश्या वकोष्म
णामकिन वंति पुरोगनानि के ष्यानि सैंधवशि काशकल्लानि वाहाः ७३ गणपति

वोढ्री शीता शिवं मणिमंथं च सैंधवं जमिस्यम रः वुकोष्मणामुरव मारुतेन दिनमकिन
यंतिमक्लिन्नानि कुर्वंति चमते च सिद्धयोग समग्रहेतु वोढ्रो को चाश्वानां त्रायशीतकवणहि ता
र भूकलानां हविर्विध घन कवण सैंधवं वरमि त्यादि ७३ गणपति गजानन हेरंब

भवतीति म्लानपुष्पोपहारं पुष्पप्रमाम्लानत्वादेव विरक्तभक्ति विरक्तं च नोभवन्ती प्रदीपा श्च
सकिरणा नापरिवेष स्योद्दिदेन स्फुरणे। नमून्या भवंति निस्तेजस्का भवती त्यर्थः अपिच अयं

भवतिरेविक्त भक्तिर्म्लान पुष्पोपहारः सकिरणपरिवेषोद्देदशून्याः प्रदीपाः अ
यमपि च गिरन्नस्य बोधमयुक्तामनुवदति शुकस्ते मंजुवाक्पंजरस्थः ७४

मंजुवा कमधुरवचनपंजरस्थैस्ते तव शुकस्य प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां नोस्माकं गिरं
 वाणिमनव इति [illegible] गणपति गजानन हेरंब

रघुटीका

[illegible]

२८ गतनिद्रः कुमारः तल्पं शय्यां तल्पं शय्याट्टदारेषु इत्यमरः उज्झंत्व कोरविससर्ज कुसुमसा

त्यागेन समाहितारेश्व गुरुमनोन [illegible] सयः कथमावदनपदे दुमधुरनिनदः [illegible] राजहंस

इति विरचितवाग्भिर्बंदिपुत्रैः कुमारः सपदि विगतनिद्रः [illegible] कार मर

गणपति पदुनिनदविबोधितो राजहंसैः सुरगजइव गांगैसैकतं सुप्रतीकः ७८ गणपति

बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः गंगायाः इदं गांगं सैकतं पुलिनमिवतो योधि

तं वतस्यु किं नु सेकतं सिकतामयमित्यमरः सिकता शर्कराभ्यां चेत्यण प्रत्ययः सुप्रतीकग्र

हणं प्राधेशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गंगातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयं ७८ हेरंब २

५६

भ

न

रघुटीक २९ अनिषेणि अथोस्मान्नानंतरं अंचितानि चारूण्याक्षिपक्ष्माणि नेत्रलोमानि यस्य सोजः शास्त्रदृष्टम

वगतं दिवसमुखोचितं तत्कालोचितं विधिं सन्नृष्टात्मा व सस्य समाप्यस्यते एवं त्यपे कुशलैरुपसा

धनरक्षेविविरचितः संपादितो नु कुरुः स्न यव शोचिक्लेषा ने पथ्यं प्रसाधि ... तः समस्त स्वयं वरस्थ

धि अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमंचिताक्षिपक्ष्मा कुशलविर

गणपति चितानुरूपवेषः क्षितिसमाजमगात्स्वयं वरस्य इतिरघुपंचमसर्गः समाप्तः ७९

मंडपं गतं क्षितिसमाजं राजसंहतिं अगात् अगमत् इणोगा लुङीति गादेशः प्राधेषितागामिं वुन

मनन्त तलक्षण अयुजि न पुरे पकारो पुजिच नेजो जरगाश्व पुष्पिताग्रा इति ७९ गणपति ग

इति रघुवंशे पंचमसर्गटीका समाप्तः श्री गजाननार्पणमस्तु हेरंब गणपति गजानन

५७

रघुवंश

कश्चिद्राजाकराभ्यांपाणिभ्यांसुपमृष्टेनाकमुपगृहीतनालंअकोकैश्च्यं

श्रीगणेशायनमः॥

॥षष्ठसर्गप्रारंभोयं॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ स तत्रेति स राजा अजः तत्र स्वयंवरे समाजे मंचेषु नरकाकपाकान न
[illegible]
रेन्द्रकपाकान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् अपरं कथंभूतान् सिंहासनस्थान् सौवर्णसिं

स तत्र मंचेषु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् १ गणपति गजानन

हासने उपविष्टान् कथंभूतेषु मंचेषु उपचारवत्सु वस्त्राभरणभूतेषु अलंकृतेषु अपरं कथंभूतान् वैतानिकानां विमानारूढानां मरुतां देवानां आकृष्टलीलान् अनुकृतेन सादृश्यान् मरुतोपवनाविस्यर्थः मरः उपजातिछंदः १ गणपति गजानन हेरंब वक्रतुंड १

2

रतेरिति काकुत्स्थे अजे आलोकयतां नृपाणां मनः इंदुमती निराशं बभूव रघुसुतं पश्यतां नृपाणां चित्तं इंदुमत्या निराशं आसीत् यतः अजो दृष्टस्तदा हाते इंदुमती नं विहाय नोस्मान्वरिष्यति इत्यर्थः सर्वातिशयसौंदर्य

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेंदुमतीनिराशं ॥ २ गणपति गजानन गजानन

अस्येतिभावः उत्प्रेक्षते ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वांगं परितिर्मितं निजं देहं कामं यथा स्थितं कथंभूतेन हरेण रतेर्गृहीतानुनयेन रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतहारेरत्नानुनयइत्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः २ गणपति गजानन मि० हेरंब

3

रघुटी० ६

२

वैदर्भेति अथानंतरं मंगलानंतरं राज्यकार्ये घर्थ्ये अथकुमारः अजः वैदर्भनिर्दिष्टं भोजदर्शि-
तं भवनं तं पर्यंकं आरुरोह केनकॢप्तेन सोपानपथेन सुचितेन सोपानमार्गेपाक इवनगरा

गणपति

वैदर्भनिर्दिष्टमथो कुमारः कॢप्तेन सोपानपथेन मंचं ।
शिलाविभंगैर्मृगराजशावस्तुंगं नगोत्संगमिवारुरोह ॥ २ ॥

जशा चैव यथा मृगराजशावो वा कसिंहः शिलाविभंगौ शिलाविछित्तिभिः तुंगं उन्नतं शैला-
ग्रं रोहति [illegible] अजः भूयिष्ठ अतिशयेन इत्यमरः कॢप्तशब्देन रुपराकः रत्युपमा २ हेरंब
सो०

४

[illegible]

परार्ध्येति सः अजः भूयिष्ठं अतिशयेन गुरुणेन कांतिकेयेन सेनानीरग्निर्भूर्गुह इत्यमरः सह-
रुपमेय कांतिरासीत् रुपमेयाकांतिर्यस्य सः कथंभूतः सरत्नवदासनं आसेदिवान् रत्नवत् रत्न-
चितं आसनं आसेदिवान् अरूढः उपविष्टः इत्यर्थः कीदृशं आसनं परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नं पर-

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्रत्नवदासनं सः [illegible] संगमिवारुरोह २

जशा चैव यथा मृगराजशावो वा कसिंहः शिलाविभंगौ शिलाविछित्तिभिः तुंगं उन्नतं शैला-
ग्रं रोहति [illegible] अजः भूयिष्ठ अतिशयेन इत्यमरः कॢप्तशब्देन रुपराकः रत्युपमा २ हेरंब
सो०

[illegible]

रघु॰टी॰ ६

तान्श्रितैः नासुराजपरंपरासुनृपश्रेणिषु विषयेषु क्रियः क्षमा आत्मा सहस्रधाम्ना कारेण चित्रकः सन् व्यहचन्
३ भुक्तुभेयोविभक्तः स कथं नद्रूप्यते इत्याह प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यैः प्रभोदया विशेषोदयेन दुर्निरीक्ष्यैः निरीक्ष्यैः

तासु क्रियाराजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः सहस्रधात्मा
व्यरुचिद्विभक्तः पयोमुचां पंक्तिषु विद्युतेव [illegible]

[illegible] पयोमुचां घनानां पंक्तिषु विभक्तः [illegible] ते [illegible]
धीतमानोपयो विद्युत आत्मास्वरूपे रोचनएवाक्रियाधिकात्मासकलेनृपेषु विदिद्युति भावः वास्तुचदि
वि॰ ६ नि

[illegible] ३ [illegible]

तेषामिति तेषां गुहाणां मध्ये धाम्ना तेजसा कौत्सार घुसूनुरेव रराज अज एव अभुभे कथंभू
तानां तेषां महार्हासनसंस्थितानां महार्हाणि बहुमूल्यानि आसनानि सस्थितानां आसने
षु संश्रितानां अपरं कथंभूतानां उदात्तनेपथ्यभृतां प्रशस्तावरधारिणएवं तेपि सुवेषाः सुंदर
सुपरुपाश्च वर्तते यथापि ते [illegible] तादृशा विवाद् कईव पारिजातः इयथ कल्पद्रुमाणां मध्ये धाम्नापि

गणपति

तेषां महार्हासनसंस्थितानां मुदारनेपथ्यभृतां समध्ये रराज धाम्ना रघुसूनुरेव
कल्पद्रुमाणामिवपारिजातः ७

[illegible] रिजात एव शोभते तेपि सुप्रदेशोस्थिताः संतिनथा
नानाभरणधारिणः स्युः यथा पारिजात एव भाति कल्पभौ नितेय मनोरथं सूरथनानि कल्पः सावा
सो द्रुमश्च तेषां मध्ये पारमस्य [illegible] तिपारिपारिष्य वो जातः पारिजातः इव पावज्जामध्ये कल्प
कल्पद्रुम वृक्षत्वं यद्यपि भवति यद्यते तथापि प्रवर्तिनि भिन्नस्य सकल्स्य कल्प शोभार्थस्य पूरणेपव
नामपि साधारण्या कल्पद्रुमाणमिति बहुवचनं तथा माघकाव्ये कल्पद्रुमैः सह विचित्रफ
७

रघुरी ६ नेत्रैर्जइति पौरजनस्य नागरिकं लोकस्य नेत्रव्रजाः नेत्रसमूहाः सर्वानपि नृपान् विहाय अन्यान् अ

४ रिपुक्षान् पार्थिवान् परित्यज्य तस्मिन् अजे निपेतुः पेतिधातः पतिनाइस्वर्थः सर्वे लोकैः अरष्टवे

ष्यकौ लोके एतदेव चंओपम्य नहूभपति वन्येगंधद्विपोद्विरेफा रव यथा द्विरेफाः भ्रमराः वन्येगंध

द्विपेनिपतंति कथंभूते वन्यमदोत्कटे मदेनउत्कटः मदोत्कटः तस्मिन् मदोत्कटे उल्वतानमदगंधसमा

गणपति नेत्रव्रजाःपौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः मदोत्कटेरेचितपुष्पवृक्षागंधद्वि
पेवन्यइवद्विरेफाः ७ ॥ घ्रापनं निष्टंतित्रतिद्विपाः तं गंधहस्तिनं प्राहुर्नृपते विजया वहस्ति

पाकोलेव्यं कथंभूताः भ्रमराः रेचितपुष्पवृक्षाः रेचितपुष्पवृक्षाः रेचिताः पुष्पवृक्षास्स्युक्ताः पुष्पवृ

क्षाशेसेरिविम्वरादिः यथा मधुकराः पुष्पति वृक्षान् अन्यान् अपहाय मदाचिकत तथा गंधे नापि सर्वे

भे तं गजो नसंगंधद्विपमाश्रयेते तथा सर्वे लोकदृष्टयोपि अन्यराजपरिहारेण अजमेव वि

षयीकृक्षः ७ गणपति

८

कुलकं

अथस्तुतानि वंदिभिः मागधैः वंदीनस्तुतिपाठक इत्यमरः सोमार्कवंश्ये चंद्रसूर्यवंश्ये नरदे

वलोके राजन्यगणे स्तुतानि सि कथंभूतैः वंदिभिः अन्वयज्ञैः अन्वये राजवंशानां जानंती

ति अन्वयज्ञाः तैः अपरं कस्मिन्नतानि भूपस्य संचारिते सनि चयिते सति कीदृशे भूपे आगरुसा

गणपति अथस्तुते वंदिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके संचारिते
न्यागरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयंतीः ८ गणपति

रयोनौ अगरुचंदनभेदः अगरोः सारो निर्यासो योनिर्यस्य असौ अगरुसारयोनिः तस्मिन् अ

गरुसारयोनौ जधानागुरुउत्पन्नो आपरं कथंभूते धूपे वैजयंतिपताकाः समुत्सर्पति आक्रा

मति ८ गणपति

९

स्तुती०
८

म० रं नपर

पुरोपकंठेति मंगलार्थे तूर्यनिस्वने दिगंतान् परितः मूर्च्छति सति प्रसरति सति ध्याने भवति सा नी
त्यर्थः कथंभूते तूर्यनिस्वने प्रध्मातशंखे प्रध्माताः पूरिताः शंखाः यस्मिन् पुनः कथंभूते क
लापिनां उद्भूत नृत्य हेतौ कलापिनां मयूराणां हि उद्भूत नांडुव नृत्य हेतौ कारणभूते तूर्यनिःस्व

गणपति

पुरोपकंठोपवनाश्रयाणां शिखंडिनामुद्भूत नृत्यहेतौ प्रध्मा।
तशंखे परितो दिगंतान् तूर्यस्वने मूर्च्छति मंगलार्थे ॥ ९ हेरंब

ने कलापिनां उद्भूत माकर्ण्य शिखंडिनो घन गर्जितबुद्ध्या केकान्नृत्यं च कुर्वंति क
थंभूतानां कलापिनां पुरोपकंठोपवनाश्रयाणां पुरस्योपकंठे पद्वनं तदाश्रयो येषां तेषां ९ ।

१०

रा

मनुष्येति स्वयंवरार्थं इंदुमती मचांतरं राजमार्गं निवेश मंचानामंतरेण यो राजमार्गः अविशत् किं कृत्वा
चतुरस्रयानं अध्यास्य चतस्रः अस्रयो यस्य चतुरस्रं चतुरस्रपालकी आरुह्य कथंभूतं यानं

गणपति

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कंन्यापरिवारशोभि विवेश मंचां
तरराजमार्गं पतिंवरा कॢप्तविवाहवेषा १० गणपति गजानन

मनुष्यवाह्यं मनुष्यैः उह्यते तत् मनुष्यवाह्यं कीदृशं चतुरस्रयानं कंन्यापरिवारशोभि कन्यानां परिवा
रेण शोभते तत् दासीपरिच्छदशोभमानं कथंभूतं पतिंवरा कॢप्तविवाहवेषा कॢप्तो रचितो विवा
हवेषो यस्याः सा कॢप्तविवाहवेषा १० ॥ हेरंब

११ हे

रघु टी ६
६

तस्मिन्निति नरेशाः राजानः तस्मिन् विधातुः अलम कन्यामये कन्यारूपे इंदुमती कलक्षणे विधाना
निशये निर्माणे विषये शेषे अंतःकरणैर्निपे तुः पतिताः मन स्तत्र विकृतमित्यर्थः आसनेषु कवकं

गणपति

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये निपेतुरंतःकरणैर्नरेन्द्राः देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ११ गणपति

नाः

देहैः स्थि देहमात्रेण आसने स्थिताः देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तं विचित्रा बभूवुः दर्शनमात्रेण
तेषां मनः आश्चर्यमिति वाक्यार्थः कथंभूते कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये नेत्रशतैकलक्ष्ये का ए

का
तामिति महीपतीनां राज्ञां विविधाः शृंगारचेष्टाः बभूवुः नानारूपाः शृंगाराः संप्रवर्तितचेष्टाः आ
सन् कथंभूतानां महीपतीनां तां इंदुमतीं प्रति अभिव्यक्तैः मनोरथानां तां प्रत्यभिव्यक्ताः मनोरथो
अभिलाषो येषां तेषां प्ररूढाभिलाषाणां

गणपति

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूतः प्रवालशोभा इव पादपानां शृंगारचेष्टा विविधा बभूवुः १२ ॥ ११ तां प्रति मनोरथाभि
व्यं विभ्राता नानाशृंगारचेष्टास्तत्प्रत्यक्षं वक्तुमित्यर्थः कथंभूताः शृंगारचेष्टाः प्रणयाग्रदूत्यः प्रार्थ
नां ज्ञापयंति केषां का इव पादपानां प्रवालशोभा यथा इव यथा पादपानां प्रवालशोभा भवति
तथा द्रुमाः पल्लवैः शोभनेन यानेपि विविधचेष्टाभिः शुभाभिरित्यर्थः १२ गणपति हेरंब
ति

रघुवं. ६

शृंगारचेष्टाः विविधा बभूवुरित्युक्तं तानेव प्रदर्शयति कश्चिदिति. कश्चिद्विलासी लीलारविंदं
भ्रमयांचकार लीलाकमलं भ्रमितवान् कथंभूतं अरविंदं कराभ्यामुपगूढनालं उपगूढं आश्लि
ष्टं नालं दंडं यस्य तत् उपगूढनालं अपरं कथंभूतं अरविंदं आलोलपत्राभिहतद्विरेफं आ

गणपति शृंगारचेष्टा बभूवुरित्युक्तेनाव दर्शयति   कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभि
हतद्विरेफं: रजोभिरन्तःपरिवेषबंधि लीलारविंदं भ्रमयांचकार १३   गणपति

लोलैः चपलैः पत्रैः अभिहताः द्विरेफाः भ्रमराः येन तथोक्तं अपरं कथंभूतं कमलं रजोभिः प
रागैः अंतःमध्ये परिवेषं शोभामंडलं बध्नातीति तत् अंतःपरिवेषबंधि करस्य लीलारविंदवत् त्व
या अहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः हस्तघूर्णकोऽयमपकर्षणकारणकं इतीदमस्याभिप्रायः १३
संघ

नं

विस्रस्तमिति अपरो विलासी विलसतीति विलासी विलासी कामुकः कामी स्त्री उपट इति
शब्दार्णवः राजप्रवारं उत्तरीयवस्त्रं उत्कृष्य ऊर्ध्वं नीत्वा यथा प्रदेशं निनाय स्वस्थानं आनेषीत् क
थंभूतं प्रवारं अंसात् विस्रस्तं भ्रष्टं नृपतिना पुनः कथंभूतं प्रवारं रत्नानुविद्धांगदकोटिलग्नं

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धांगदकोटिलग्नं प्रवारमुत्क्षिप्य यथाप्रदे
गणपति शं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः १४   रत्नैः अनुविद्धं खचितं अंगदं केयूरं तस्य कोटौ

अग्रभागे लग्नं केयूरकोटौ रुग्णमात्रं जातसंगं जातकोपं अग्रः कोटीरित्यमरः कथंभूतः रा
जा साचीकृतचारुवक्त्रः कस्य वशात् साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु मनोहरं वक्त्रं मुखं येन सः प्रा
वारोत्क्षेपेण छलेन रतिकलाकुशलोऽहं त्वामिव लोकपरिस्वामित्य इति नृपाभिप्रायः गोपनी
यं किंचिदंगे स्थितं नाथं प्रवृत्त इति इदमस्याभिप्रायः १४ गणपति गजानन हेरंब

रघु.टी.६ आकुंचितेति ततोनंतरं अन्यः कश्चित् राजा पादेन हेमपीठं हेमपीठं सौवर्णमासनं विलिलेख लिखितवान् कथंभूतेन पदेन आकुंचिताग्रांगुलीना अंगुलीनां अग्राणी अग्रांगुलयः आकुंचिताग्रांगुलयः अग्राणि अग्रांगुलयः आकुंचिता अंगुलयो यस्य तेन अंगुलयः
८ खतिस्म कथंभूतः अंगुल्यः किंचित् समावर्जितनेत्रशोभि किंचित् मनाक् समावर्जितानि नेत्राभ्यां नेत्राभ्यां शोभनेस्य वंशीकः समावर्जितनेत्रशोभी किंचित् समावर्जितअधःपातिता
तेन आकुंचिताग्रांगुलिना ततोन्यः किंचित्समावर्जितनेत्रशोभी तिर्यक् विसर्पिनखप्रभेण पादेन हेमविलिलेखपीठं १९ ॥ किंचिच्चेदुमत्यां निहितानेत्रशोभा आत्मायेनसः कथंभूतेन पदेन तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण तिर्यग्गतिरश्चिनाविसंसर्पिणि प्रसरणशीलाने खप्रभा यस्य तेन पादांगुल्यो कुंचितेन सत्यां त्वं मत्समीपमागच्छ इति नृपानिप्रायः भूमिविलेखवद् हेमपीठविलेखकोयमपह्नुत इतिरदुमत्याभिप्रायः भुमिविलेखनं च लक्ष्मी नाहतः रेखा निर्माणमेणमखात् दैन्येन केवलं पादयोस्थपूजादर्तानामन्यशीचवसनमलिनतारुक्षता स्फुटोजांनो संध्याकालेचानि द्रो विवसनं शयनं ग्रासाद्वास्या
ने १९ श निल्यहेरलुणानां वि नरख लिखने
स
निवेश्येति कश्चिद्रासनार्धे वामं भुजं निवेश्य आरोप्य सुहृत्संभाषणतत्परः अभूत् सुहृदः समभाषणे स्नेहालापः तत्परः एकाग्रो बभूव केनचित् सहदा सम कौष्ठीं कर्तुं समारंभे कथंभूतः विलासीतसंनिवेशात् अधिकोन्नतांसः तस्य भुजस्य सन्निवेशात् आरोपात् अधिकः उन्नत उच्चैस्तरः असस्कंधो यस्य सः यदा यदा बाहु आसने आरोपयति तदा उन्नतांसः आसीदित्यर्थः कथंभूतः राजा विवृत्त त्रिकभिन्नहार
गणपति निवेश्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् १६ गणपति
विवृत्तेन त्रिकभिन्नहारः विवृत्तेन त्रिकोण भिन्नो गलितो भुजो हारो यस्य सः त्रिकं पृष्ठाधरे त्रयंतिविश्वः त्रिकं कंठभागइत्येके सुहृदालापवामभुजोर्ध्वकरणछले नेत्वां वामांगोभिवेशस्थानं
२ पासहासमेवं वार्ता कथयिष्येति इन्दुपालंपासयम भिमुखीनांमापरामुखं आकार्य कित्यो
इतीदुमत्याभिलाषिमिति १६ ॥ गणपति रखो
१७

रघुटीका
९

अन्येषु वा राजा युवा नखाग्रैः केतकबर्हं केतकीपत्रदले पि बर्हमित्यमरः विपाटयामास मोपाटितं कथंभूतं केतकबर्हं विकासीनि विभिन्नमदं तत्पात्रं विकासी विभिन्न मार्थं दं तत्पात्रं करणाभासेण विकासिन्योविभिन्न मार्थं केतकपत्रं बलयास्तत्य कर्णदंतपत्रमिव दंतनिर्मितं पत्रं ताटकं आभरणं कुर्वंति कथंभूतं केतकबर्हं आपांडुरं प्रसन्नधवलं समंतात्पांडुरं सवधवलं शसिप्रभवा पाठः चंद्रतुल्यः कथंभूतैः नखाग्रैः

गणपति

विकासि निविभिन्नमदं तत्पत्रमापांडुरं केतकबर्हमन्यः प्रिया
नितंबोचितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः १७ ॥

नखाग्रैः प्रियानितंबोचितसन्निवेशैः प्रियायानितंबे उचितो योग्यः संन्निवेशो आरोपणं येषां तानि तैः येन नखाग्रैः प्रियाकटितटे न्निश्यते कठिनकेतकबर्हं व्यपाठयत् कंन्याप्रातीयं चेष्टा प्रकटी कृता रमिरसिके हंतवनितंबे एवं नक्षस्रवद्रणादीन् दास्यदति न पक्कतं वृणच्छेदकं च न हिं पत्र पादको यमेलक्षणं करति इंदुमत्या भिप्रायः पर्णेन तृण बोण न खेः रेखं घनिर्विलेरवेन्महीमिति निषधस्तुवना
य
न २ वे १८

न २

कुशेशयेति कश्चिन्राजा करेण सलीकं अक्षान् पाशान् उदीरयामास पाशको पाशकान् उत्क्षिप्त वान् अक्षास्तु देवनः इत्यमरः कथंभूतेन करेण कुशेशयानाम्नेलेन कुशेशयवत् शतपत्रे वेनाम्नेदं कं यस्य तेन शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः यदुक्तं सामुद्रिके पाणिपादौ तलो रक्तो नेत्रांतनखानि च तानि
कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलांछनेन रत्नांगुलीय

गणपति

प्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् १८ गणपति
शिखाधरोष्ठौ च समरक्तौ धन्नीभेवेन् पुनः कथंभूतेन करेण रेखाध्वजलांछनेन रेखारूपो ध्वज
न २ एवं लांछनं यस्य स तेन राजा करा रेखा अंकुशचापकुलिशाग्रीवत्स ध्वजांकिताः संतो प्रभूत्वं दिशंति
कथंभूतानान् अक्षान् रत्नांगुलिप्रभयानुविद्धान् रत्नखचितं अंगुल्याभरणं तस्यास्त्विग्निनान्
१९

अंगुलीयकमूर्मिका इत्यमरः अंगुलौ भवं अंगुलीयं हेम्नः अंगुलेरच्छः अंगुलीयकमूर्मिका अक्षोदि
र्गोच्छकेन अहत्वामहं वरस्य इति च पाणिनिप्रायः असचानुर्यः कापुरुष इति इदमत्या अभिप्रायः
अक्षमोदीव्य इति निषेधात् उक्तंच जालंधिवेन्मात्रं हि नोशक्यते न प्राधयेन नोक्षः क्रीडनधर्मस्य
व्यथितेर्वा न संविशेत् इति याज्ञवल्क्यः १८ कश्चिदिति कश्चिद्राजा ... केयूरे किरीटे
कश्चित् ... था भगवानेव स्थितोऽपि स्वसन्निवेशाद्व्यतिरेकं धिनीव वज्रांशुगर्भांगुलिरग्रम
कं व्यापारयामास केयूरे किरीटे १९ श्लो० टी० व्यापारयामास कथंभूते किरीटे यथाभागंय
स्था स्थानं अवस्थितेऽपि उत्क्षेत स्वसन्निवेशात् निजारोपणस्थानात् व्यतिरेकं धिनीव लक्षितवान् किरी
टस्थानेऽपवर्तते ... तथा तेन स्वचेष्टादर्शितं किं कचालितः समीचक्रे कथंभूतः करं वज्रांशुभिन्नां
गुलिरग्रं वज्रांशुभिर्हीरकिरणैः भिन्नानि अंगुलीविवराणि यस्य सः तेन च परिकरव्यालंकारः आ
त्मनः प्रकाशेन पराचेष्टा वेष्टाचपलीनोच्यते किरीटवत् मम शिरोस्थिता यावत्तावभारनन्यते इति न

20 नोर हि मे १०

एव

ततोऽस्ति ततो नंतरं प्रतिहाररक्षि प्रतीहाररक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका कर्मण्यण् प्रत्ययः टि
।ड्डाण् त्रियादि नङीष् सुनंदा कुमारी इंदुमती अवदत् उवाच किं कृत्वा प्राक् पूर्वं कुमारी इंदुम
तीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा मगधाधिपतिं नृपनीयं पुनः कथंभूता सुनंदा नृपा

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी प्राक्
सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनंदा २०

णां श्रुतवृत्तवंशा श्रुतं ज्ञातं कीर्तितं वृत्तं आचरणं वंशान्वयो यया सा श्रुतं च पवंशान्वयश्च
सापेक्षत्वेऽगमकत्वात् समासः पुनः कथंभूता सुनंदा पुंवत् प्रगल्भा पुंसा तुल्यं वर्तते न इ
ति पुंवत् तेन तुल्यमिति प्रत्ययः एतस्मात् श्लोकात् दानरम्यस्य वरं निष्पद्य यइंदुम

२१ गजानन

+ नो ८

रघुटीका असावितिहेइंदुमती असौ असाराविद्युतिव पुंत्रिनिर्निर्देशः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं अपरंतपः परंत
११ व पाख्यो नाम राजा तं तेपरान् परान् शत्रून् संतापयति परंतपः तपसंतापे द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्
प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः तन्मे तिप्र सिद्धो कथंभूतः राजा यथा
र्थनामा यथार्थं सत्यं नाम यस्य सः यथार्थनामा सत्यार्थनामा शत्रुसंतापोदिभोवः पुनः

गणपति असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः रा ग

+ प्रजा जारंजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा २१ गणपति

कथंभूतः असौ शरणोन्मुखानां शरण्यः शरणेउन्मुखानां उत्कंठितानां शरणे साधुः समर्थः
+रि२ शरणं गृहरक्षित्रोः समरः शरण्यस्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः शरणं भवतु इतीति शरण्यः
पुनः कथंभूतः अगाधसत्त्वः अगाधं गंभीरं सत्त्वं बलं यस्य सः अथवा सत्त्वं सात्त्विकं गुणो
यस्य सः एतावता बलिष्ठः अथवा गुणराप यान् सत्त्वं गुणेपि सर्वा दौ बलके द्रव्यस्वभाव योरिति

म। ७22.

११ व पाख्यो नाम राजा तं तेपरान् परान् शत्रून् संतापयति परंतपः तपसंतापे द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्
प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः तन्मे तिप्र सिद्धो कथंभूतः राजा यथा
र्थनामा यथार्थं सत्यं नाम यस्य सः यथार्थनामा सत्यार्थनामा शत्रुसंतापोदिभोवः पुनः
गणपति असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः रा ग
+ प्रजा जारंजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा २१ गणपति
कथंभूतः असौ शरणोन्मुखानां शरण्यः शरणेउन्मुखानां उत्कंठितानां शरणे साधुः समर्थः
+रि२ शरणं गृहरक्षित्रोः समरः शरण्यस्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः शरणं भवतु इतीति शरण्यः
पुनः कथंभूतः अगाधसत्त्वः अगाधं गंभीरं सत्त्वं बलं यस्य सः अथवा सत्त्वं सात्त्विकं गुणो
यस्य सः एतावता बलिष्ठः अथवा गुणराप यान् सत्त्वं गुणेपि सर्वा दौ बलके द्रव्यस्वभाव योरिति

प

रघुटीका [illegible] [redacted]

१२ निरात्रिः नक्षत्र तारा [redacted] ज्योति

ष्मती अथवा ज्योतिष्मती चंद्रमसः [illegible] ज्योतिष्मती कथंभूता रात्रिः नेत्रैः अश्विन्यादिभिः [redacted]

कामं नृपाः संति सहस्रशोन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिं नक्ष

गणप त्रताराग्रह संकुलापि ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः हेरंब

२२

[redacted]

राभूरन्वयः काम नृपाः भूमा राजन्वतीं संकुलासंपूर्णापि यथा नक्षत्रतारा केन तत्र या स्यात्

[illegible] [redacted]

तारा ग्रहाः पंच तमो परे हौ न ते [redacted] र्तुयथा

२४

२

क्रियेति अयं परं नपः प्रा [redacted] [illegible]

कल्पवृक्ष कुसुमैः प्रथमभूत्यान् रहितान् मंदारः कल्पवृक्ष [illegible]

नान् अलकान् पांडुकपोललंबान् [illegible] अपांडुः समंतात् गौरो यो कपोलः नत्रैलंचनेनै

तान् नेवत् कारणमाह कीदृशाः राज्ञो अजस्य आन सहनेत्रैः अजस्य निरंतर आहूतः आकारितः सह

स्तनेत्रो वरे [illegible] नसः [redacted] नित्यमपराहरवाशनाहूयानं अपहन् माहक

क्रियाप्रबंधादयमध्वराणाम् [redacted]

गणपति चान्समदारस्फत्यानमलकांश्चकार १३ टीका स्मात् कारणात् अध्वराणाय ज्ञानां

क्रियाप्रबंधात् यज्ञानामेरंतर्यात् अविछिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः अयं तु सदैव यज्ञदीक्षितः अवि

छिन्नतया यज्ञान् कुरुते तत्र मखांशस्य जा प्रथमत्वात् इंद्र आहूयते पुलोमजा [illegible] विरह मनुभव

ति अलकेषु मार्जने वेणी बंधकुसुम निक्षेपन विधने प्रोषितेभनृकादिके शसं [illegible] स्कारं न कुर्व

२५

तं

रघुटीका ६ ९३ जोषिते मल्लिकाकुसुमैन्ति स्मरणात् तथा क्रीडाशरीरे संस्कारे सेजोत्सवदर्शनं हास्यं परगृहे यानं त्ये
जेत्राषितभर्तृकोपि यालुवक्ष्यः अस्मिन्नृपे भ्यो भोगाभावोप्यन्यने अजस्यमयतिधानान् क्रीडा
शरीरसंस्कार समाजोत्सवदर्शन शरः दूरध्यानमविधानां मोक्षधर्मानुयायिनां भूराणां निर्धना
नाच्चेदने को कन्यकासु धैरिति २३ अनेनेति हेइंदुमती चेद्यदि अनेन राजा परंतपेन गृमाणम्या
णिइच्छसि पाणिग्रहणं मिच्छसि चेदित्यर्थः कथंभूतेन अनेना वरेण्येन भेष्ठेन वरणीयेन च

गणपति अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणीं वरेण्येन कुरुप्रवेशी प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रो
त्सवं पुष्पपुरांगनानां २४ टीका हेतरी कौदिकाणि यप्रत्ययः ततः प्रवेशे सति पुष्पपुरां
गनानां नेत्रोत्सवं कुरु पाटलीपुरांगनानां नेत्रोत्सवं कुरु नयनोत्सवं कुरु विधेहि न हि त्वां म
मतिसरी हाराज्ञीनीक्षमाणइच्छसि सर्वोत्तराणां तासां मापदर्शनीयां भविष्यसि भावः अपूर्वकन्यारत्नदर्श
नोत्प्ररूढा वेशी तेने पृथ्वं तस्यां न संबोधनमिति वा वेशावेशावेश्यगृहं ग्रोकोनेपथ्यगृहमा
त्र केचिदिति विश्वः कथंभूतानां अंगनानां प्रासादवातायनसंश्रितानां धवलगृहगवाक्षेषु प्रविष्टानां

सो धगवाक्षस्थितानां पुनरनर्थ स्तोप्रवेशे मंतीगवाक्ष जाप्र लोक्षितेष्वंतीयेषगुणः २४ एवमिति त
९२ न्वीइंदुमती नेपरेनपे अभाषणी मा सती निरुजुप्रभाणामक्रियये बयाज कोपं मंगलच्चारि
त्वेन बंधेमतिणामरचनायेवस्य पादिदेशा निराचकार तयानवृणेइति किंचिन्नोकं स
रलीयबभूवत्वात् प्रणाम करणे। नेव निराकरण माविभुकें किंसत्वा तथासुनंदयाए वं

गणपति एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिदूर्वांकमधूकमाला ऋजुप्रणामक्रियये
वतन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा २५ टीका केसति मगधेश्वरं परंतपं किंचि
त् अनादरेण अवेक्ष्य अवलोक्य कथंभूता इंदुमती विस्रंसिदूर्वांकमधूकमाला प्रण
मवशात् विस्रंसिनि विस्रंसमाने दूर्वाभिरंकिता मधुकमाला यस्याः सा परिणयनस्य कन्या
मंगलार्थे सर्वा दूर्वा मधुकमाला कंठे निक्षिप्यते चारः गुडपुष्पो मधुद्रुमो वित्यमरः सुनंद

रघुवंश का ६
१८

नामिति सैवानन्यासितत्र स्थ्यादिभाव: चेत्र ग्रहणेन नियुक्तं वेत्रग्रहणे अधिकृता प्रतिहारि दौवारिकीत्यर्थ: सुनंदा
नामराजसुता इंदुमतीं राजांतरं निनाय एकस्मात् राज्ञः इति अपरः राजा इति ज्ञौरो जांतरं नयेति हि कर्मकः असुनेया

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजांतरं राजसुतां निनाय समीरणोत्थे
व तरंगलेखा पद्मांतरं मानसराजहंसी २६ गणपति हेरंब

गणपति

+ सममा २

र्थ सुपमयाह्वयति केव तरंगलेखेव यथा समीरणेन वातेन उत्थ तरंगलेखा ऊर्मिपंक्तिः मानसतराज
हंसी पद्मांतरं कमलांतरं प्रापयति मानससरसि स्थिता इति विग्रहः राजहंसस्योपमया सारस्य विवेकत्वं
पनीं [illegible] राहस: श्री निवासत्वमगादिति २६ गणपति

२८

जगादेति सा सुनंदा एनं इंदुमतीं जगाद उक्तवती च पूर्वापेक्षया समुच्चये किं उवाच त्याह हे इंदुमती अयं
अंगनाथो राजा वर्तते कथं भूत: अयं सुरांगनाभिः प्रार्थितयौवनश्री: सुरांगनाभि: प्रार्थिता काम्या यौ
वनश्री: यस्य स: पुरा किल इंद्र सहायार्थं इंद्रलोकगामिनं तं स कामिनी यं नयत रसतुष्ति सतुष्ति प्रमित:
किल रतिसत्य अयं भूमिगतोपि ऐंद्रपदं भुंक्ते यथा इंद्र: स्वर्ग्यं भुंक्ते यथा भूमिस्थोपि इंद्र इव ना

जगाद चैनामयमंगनाथ: सुरांगनाप्रार्थितयौवनश्री: विनीतनाग: किल सूत्रकारै
रैंद्रं पदं भूमिगतोपि भुंक्ते २७ टीका नाप भोगात् चक्रे अपरं ऐंद्रफलभोगं भुंक्ते अप

गणपति

रं ऐंद्रफल भोगमाह कथं भूतो यं सन्धिकारै: यालिकैः विनितनागः विनीतदक्षो भोगो यस्य सः
यथा सुरपतिर्यज्ञभागं भुनक्ति तथा अयमपि सुरांगनाभिः यौवनश्री: प्रार्थ्यते इंद्रमत्रमहत्व
घंयुवापि स्वर्गं प्रति अगमिपु: २७ गणपति गजानन हेरंब वक्रतुंड

२९

रघु टी ६
१९

अनेनेति हे इंदुमती अनेन अंगनाथेन शत्रुविलासीनीनां अरिपुस्त्रीणां स्तनेषु सूत्रेण विनैव हाराः प्र
त्यर्पिताः समर्पिताः किं कृत्वा हाराः मुक्ताहाराः उन्मोच्य औदार्यात् पूर्वं त्रोटिता पुनः पुष्पा समर्पि
ताः तत्प्रकारमाह किं कुर्वता अश्रुबिंदून पर्यासयता पातयता भर्तृवधादिति भावः कथंभूतान् अ

गणपति

अनेन पर्यासयताश्रुबिंदून मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु प्र
त्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनां माक्षिप्य सूत्रेण विनैव हाराः २८

श्रुबिंदून् मुक्ताफलस्थूलतमान् मुक्ताफलवत् महत्वात् मुक्तास्थानीयान् कज्जलाभाव इत्यर्थः एवं
च अनेन अश्रूणां सदापातः कृत्यते ताः भर्तृवधात् अत्यंतं रुदंत्यो अश्रून् हारवत् हृ
दये धारयंति अलंकारान् अपहाय ताः रुदंतीत्यर्थः २८ गणपति गजानन हेरंब

निसर्गेति हे इंदुमती अस्मिन् राज्ञि श्रीश्च सरस्वती च द्वयं एकसंस्थं वर्तते एकस्मिन्नेव संस्थाने
स्थितिः यस्य तत् एकस्थं तर्हि किमत्राश्चर्यं तदाह कथंभूतं द्वयं निसर्गभिन्नास्पदं निसर्गेण स्व
भावेन भिन्नं पृथक् आस्पदं स्थानं यस्य तत् सहासवस्थानविरोधीत्यर्थः लक्ष्मी भारती स
रस्वती च स्वभावाद् एकत्र न स्तः प्रायेण ईश्वरा मूर्खाः पंडिता अपि निर्धना इति यदुक्तं श

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च कांत्या गिरा सूनृतया च यो

गणपति

ग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया २९ टीका शिनिर्वलु कलेकर्कटकाः पद्मनालेऽद्य
धी जननमयं पंडिते निर्धनत्वे दर्पितजन वियोगा दूर्वां कृत्वा स्वरूपे धनपति रूपणं रत्नइथीन
कृतांतनाः हे कल्याणि तयोः द्वयोर्मध्ये तृतीया त्वमेव योग्यासि यथा कांत्या सूनृतया गिरा च अस्मि
न्नृपे श्रीश्च सरस्वती च कांत्या सूनृतया समागिरा च हेतुद्वयेन सूनृतेन प्रियसत्येवाभेदात्
तन्निष्ठतरं अनेन प्रायः तृतीया पत्नीनमुभानु वहेत्युक्तं तृतीय विवाहे अर्ककविवाहस्य शोन

अथेति अथानंतरं कुमारी इंदुमती जन्यान् यानवाहाः कान् इति अवदत् अवाक्षीत् जनीं वहंतीति सं-
ज्ञायां जन्याः न्या इति साधुः जनी सीमंतिनी वधूरिति विश्वः जन्या स्निग्धा वरस्य ये इत्युपलक्ष-
णात्पाखिस्थ्यविशेष इति रत्यामी जन्यांतर इति पाठे जन्यां मातृ सखीं सुनंदां याग गच्छेत्यवदत् इ-
तीति किंह जन्याः एयं याते वंकतं गच्छतेत्यर्थः किं कृत्वा अंगराजात् चक्षुः अवतार्य अंगराजात्

अथांगराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी नासौ न

काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ३० ग.आनंद

दृष्टिमपनीय तत्परिहारे कारणाभावात् कविः आह असौ राजा तेन काम्योपि नु काम्य एव द्वौ नञौ प्र-
कृतार्थं गमयतः रमणीय एव सर्वगुणसंपूर्णः एवंविधापि यदि न वृतः तर्हि विषज्ञा न भविष्यतीत्याह न आ-
सौ सम्यक्द्रष्टुं न न वेद अपितु जानात्येव गुणविषज्ञा तर्हि अयं कथं त्यक्तः तत्रोत्तरमाह हि यस्मा- १६
...लोका ... भिन्नरुचिः भिन्ना अभिरुचि...

अथेति अथानंतरं कुमारी इंदुमती जन्यान् यानवाहाः कान् इति अवदत् अवाक्षीत् जनीं वहंतीति सं-
ज्ञायां जन्याः न्या इति साधुः जनी सीमंतिनी वधूरिति विश्वः जन्या स्निग्धा वरस्य ये इत्युपलक्ष-
णात्पाखिस्थ्यविशेष इति रत्यामी जन्यांतर इति पाठे जन्यां मातृ सखीं सुनंदां याग गच्छेत्यवदत् इ-
तीति किंह जन्याः एयं याते वंकतं गच्छतेत्यर्थः किं कृत्वा अंगराजात् चक्षुः अवतार्य अंगराजात्

अथांगराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी नासौ न

काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ३० ग.आनंद

दृष्टिमपनीय तत्परिहारे कारणाभावात् कविः आह असौ राजा तेन काम्योपि नु काम्य एव द्वौ नञौ प्र-
कृतार्थं गमयतः रमणीय एव सर्वगुणसंपूर्णः एवंविधापि यदि न वृतः तर्हि विषज्ञा न भविष्यतीत्याह न आ-
सौ सम्यक्द्रष्टुं न न वेद अपितु जानात्येव गुणविषज्ञा तर्हि अयं कथं त्यक्तः तत्रोत्तरमाह हि यस्मा-

रघु टी० ६
१६

अवंतीति हे इंदुमती अयं अवंतिनाथः मालवदेशाधिपो विभाति राजते ३ कथंभूतः उदग्रबाहुः आजानुलं-
बितभुजा अपरं कथंभूतः विशालवक्षाः कपाटवद्विपुलवक्षस्थलः पुनः कथंभूतः तनुवृत्तमध्यः तनु
कृशं वृत्तं वर्तुलं मध्यं उदरं यस्य सः अतएव विवस्वता सूर्येण उल्लेखित्वा इव दृश्यते कारव उच्यते जाड्य
[illegible]

गणपति २ श्लो० रोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥
यथा उष्णतेजा सूर्यो भाति कथंभूतः उष्णतेजाः त्वष्टा देवसूत्रधारेण चक्रे भ्रमे आरोप्य य-
त्नोल्लिखितः भ्रमो चक्रनिर्गमभ्रान्तो कुदास्य शिल्पयन्त्र कोः इति विश्वः पुरा त्वाष्ट्रः राज्ञी सवितु से
[illegible]

34

अस्येति हे इंदुमति अस्य अवंतिनाथस्य प्रयाणेषु यात्रासु राजांसि रेणवः कर्तृणि सामंतशिरो-
मणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं कुर्वंति मंडलकमुकुटरत्नानां प्रभाप्ररोहाणां जोकुराणां अस्तम-
यं नाशं कुर्वंति बलि बाहुल्यात् एवं कृतः शक्तिरित्याह कथंभूतस्य अजस्य समग्रशक्तेः समग्र
अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुद्धतानि कुर्वंति सामंतशिखामणी-
र गणपति नां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ३३ टीका शक्तिसंपन्नस्य शक्तित्रययुक्तस्येत्यर्थः कीदृशानि
रजांसि अग्रेसरैर्वाजिभिरुद्धतानि पुरोयायिभिरश्वैरुत्थितानि अजस्य प्रयाणके वर्तते अतिब-
हुस्य सैन्यस्य भूतैः रेणुभिः अन्यनृपाणां मुकुटभूमौ क्लिष्टजाभिशाम्यते इति सैन्यबाहुल्यात् अ-
ग्रेसरैरेव रुव अस्य शत्रवः परिजियंते इति भावः अस्तनाशं यस्य अनेन परदेशयात्राभिनिवेश

35

रघुवं ६ असावितिकिलइति सत्येहे इंदुमती असौ अवंतिनाथो राजा तमिस्रोऽपि पक्षेपि प्रियायाः सह प्रदोषान्
१८ ज्योत्स्नायुक्तान् निर्विशति उपभुंक्ते प्रदोषो रात्रिपर्यायाः ज्योत्स्ना तमिस्रेति साधुः चंद्रिका कौदि ज्योत्स्ना
कुतस्तत प्रमाण ... किलकर्णे शा चंद्रमौलेः शशिशेखरस्य ...

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चंद्रमौलेः तमिस्रपक्षेपि सह प्रियाभि
गणपति ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ३४ ॥ आगमननमित्याह कथंभूतस्य चंद्रमौलेः महाका
निकेतनस्य महाकालनिकेतनं निवासो यस्य सः तस्य उज्जयिन्यां महाकालस्थाने महादेवो नि
सारति तस्य संन्निधौ तस्यापि स्थिति तेन शिवस्य शिरस्थ शिरस्थ शशि नास्ते व ज्योतिष्मती नि
षादिवापि ज्योत्स्नांतर चंद्रिकायां नारी सुखस्पर्श सुखानि भुंक्ते अनेन बहुस्त्रीकस्य तासु चिंता ३४

३६

अनेनेति कच्चित्कोमल प्रश्ने एभोरुरंभाइव ऊरुयस्याः साहरे रंभोरु अनेन यूनापार्थि
वेन सह वेतिनाथेन सह तेनव मनसः रुचिरस्ति अभिलाषा विद्यते किं कर्तुं उद्यानपरंपरासु उप

अनेन यूना सह पार्थिवेन रंभोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते सिप्रा
गणपति तरंगानिलकंपितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ३५ गणपति

वनभूमिषु विहर्तुं क्रीडितुं कथंभूतासु उद्यानपरंपरासु सिप्रातरंगानिलकलं कंपितासु सि
प्रानाम तत्र यान दीतस्यास्तरंगाणां अनिलेन कल्लोलवातेन कंपितासु धूनितासु एनेन
अस्या प्रियाबाहुल्यमुक्तं काननभ्रमणाद्य विहारः ३५ गणपति
३७

ष्टी ६
१०

तस्मिन्निति सा उत्तमसौकुमार्या उत्तमं सौकुमार्यं यस्याः सा उत्कृष्टमार्दवी इन्दुमती तस्मि-
न् अबंधेति नायं भावं चित्ताभिप्रायं न च बंधाभिप्रायं नाकार्षीत् तर्हि निर्गुणो भविष्यति नेत्याह क-
थंभूते तस्मिन् अभिद्योतितबंधुपद्मे अभिद्योतिताः प्रमोदिताः बंधुपद्मा येन सः तस्मिन् अ-
परं कथंभूते प्रतापसंशोषितशत्रुपंके प्रतापेन संशोषिताः शत्रवः पंका येन सः तस्मिन्

गणपति

तस्मिन्नभिद्योतितबंधुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपंके बबंध सा नोत्तमसौकुमा-
र्या कुमुद्वती भानुमतीव भावं ॥३६॥ टीका पुनरेव औपम्येन दृढयति केव कुमुद्वतीव य-
था कुमुद्वती कुमुदिनी भानुमति श्रीसूर्ये भावं अनुरागं न बध्नाति कथंभूते सूर्ये अभिद्यो-
तितबंधुपद्मे अभिद्योतितानि विकासितानि बंधुसदृशानि कमलानि येन सः तस्मिन्
अपरं कथंभूते प्रतापसंशोषितशत्रुवर्गे प्रतापेन संशोषिताः शत्रुसदृशाः पंका येन सः तस्मि-
न् यथा कुमुद्वती एतद्विधगुणयुक्तेपि सवितरि शशांकानुरक्तत्वात् अनुरागं न धत्ते

यथा अजभैत्रिया भाविनी सा सर्वथैपि सगुणेपि तस्मिन् नानुरज्यत अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं तार-
लैक्षण्यसूचितं उपमालंकारः ॥३६॥ तामिति सुनंदा प्रतिहारी भूयः पुनरपि तां सुदतीं शोभनादंतौ यस्याः
सा तां बहुव्रीहौ दंतस्य दृढभावे शी भवति उगितश्चेति ङीपा जगाद अग्रतः किं कृत्वा अनूपराजस्य अग्रतो वि-
धाय अनूपराजस्य अनूपा गता आपो येषु ते अनूपा नाम देशाः जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध

गणपति

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनां । विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः
सुदतीं सुनंदा ॥३७॥ टीका इत्यमरः अनूपाख्यदेशाधिपस्याग्रे विधाय स्थापयित्वा कथंभूतां तां तामरसा-
न्तराभां तामरसस्य कमलस्य अंतरं मध्यं कर्णिका तद्वत् आभा कांतिर्यस्याः सा तां पद्मोदरतुल्यकां-
तिकां कनकगौराभित्यर्थः सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पंकेरुहं तामरसं मित्यमरः पुनः कथंभूतां
गुणैः अनूनां विनयादिभिर्गुणैः रनूनां संपूर्णां उत्प्रेक्षते विधातुः ब्रह्मणः ललितां सृष्टिमिव मनोह-
रं निर्माणमिव ॥३७॥ गणपति

[illegible]

रघु टी० ६ संग्रामेति तस्य पूर्वपुरुषमाह अथाब वर्णनमाह हेरंदुमती किल इति शृणु तस्य तेका त्रवीनामयों नाम योगी बभूव
कृतवीर्यस्य अपत्यं पुमान् कार्तवीर्यः कथंभूतः कार्तवीर्यः संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः संग्रामे निर्विष्टाः
२० अनुभूताः व्यापृताः सहस्रं बाहवो यस्य सः बाहुसहस्रेण संग्रामे वैरि जिग्रामेत्यर्थः यद्वा दर्न्यैर्दृ भुज एव
दृश्यन्त इत्यर्थः पुनः कथंभूतः अष्टादशद्वीपनिखातयूपः अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः आरोपिताः

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव

गणपति योगी किल कार्तवीर्यः ३८ एकाधर्मपरत्वमुक्तं जनसेनेत्यात्वं पृथिवी सप्तद्वीपा अष्टा
दशद्वीपविनथाव विष्णुपुराणे जंबुप्लक्षाह्वयो द्वीपौ शाल्मलश्चापरो द्वीपः १ कुश क्रौंचौ तथा शा
कपुष्करौ श्चैव सप्तमराति जंबुद्वीपान्तर्गतास्त्विमे नव खंड भेदान्तरण नया अष्टादशत्वं तेषामेषध्ये आगा
नाष्टादशाना जिगीषाया नव द्वयद्वीप पृथक् जयपर्याप्तियो द्वीपसंख्या पादभेत्यात्वं पुनः
कथंभूतः न अनन्यसाधारणराजशब्दः अनन्यैः साधारणः समानो न कोऽन्तरे राजशब्दो यस्य

७०

यन्नाम्ना स्थापिताः यूपाः येन सतथोक्तः

विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः अकार्यं स्यात् कार्यस्य चिंतायेवं करिष्यामीति बुद्ध्या समा
नकाल मेककालमेव यथा तथा पुरः स्थाने अग्रे चापधरः प्रादुर्भवान् प्रजानां प्रजास्या

अकार्यचिंतासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् अंतः
गणपति शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥३९॥ गणपति

संतनोजनेत्यमरः अंतःशरीरेषु अंतःकरणेषु शरीरशब्देनेंद्रियं लक्ष्यते अविनयम
पि निषिद्धादि देशमानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः अन्योतु वाचक्कायापराधमा
त्रेण निकर्त्तरि इति भावः ३९ ॥ गणपति

७१

रघु टीका ४९ टी

ज्याबन्धेति । ज्याबन्धेन निष्पन्दौ निश्चेष्टौ भुजौ यस्य तेन विनिःश्वसन्ती ज्याबन्धोपरोधाद्दीर्घं नि
श्वसन्ती वक्त्रपरंपरा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेन निर्जितो वासवो इन्द्रो विजयिनाऽनेन इन्द्रयोऽप्यनेन

ज्याबंधनिष्पंदभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे नि
र्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥

जितत्रायएवेतिभावः लंकेश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बंधनागारे का
रास्याद्बंधनालय इत्यमरः आप्रसादादनुग्रहपर्यंतं उषितं स्थितं नपुंसके भावे क्तः अतएव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रधर्म इति भावः ॥ ४० ॥

गणपति

तस्येति हे इंदुमति तस्य कार्तवीर्यस्य अन्वये वंशे एषः प्रतीप इति नाम्ना भूपतिः जातः उत्पन्नः कथं भूत
एषः आगमवृद्धसेवी आगमेः शास्त्रेर्वृद्धान् सेवते तच्छीलः चिद्विद्वज्जनः आगमैः शास्त्रैः आयान्
तिविश्च्यः एषः कः येन राज्ञा श्रियो लक्ष्म्याः स्वभावलोलेति आशय प्रमृष्टं मार्जितं अपास्तं नि
अस्य वेश्मनी लक्ष्मी स्थिरा वा लोला तत्स्वभावा लोला इति कथं कथ्यते कथंभूतः अयमाशः संश्र

गणपति

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्व
भावलोलेत्ययशः प्रमृष्टं ४१ टीका यदोषरूढं अभ्रयस्य दोषेण अविनयाचारेण रूढ
प्रसिद्धं लक्ष्मीस्वभावतः स्थिरा कमलापि अभ्रयति तस्य सद्वृत्ते न्यायाचरणे न स्थिरत्वं अन्ये सं
व दोषेण अविनयाचारेण न स्थिरत्वं अयं तु पुण्यभाक् अतएव लक्ष्मीरेनं न त्यजति अन्यथा यशः प्र
मृष्टं इति वचनेन नकिंचित्कार्पण्य ब्रुवते दृष्टस्य प्रसंगाच्चा लक्ष्मी श्रिय यत्र कृति चातप्रपा दोषसूत्रज
नप्रवाद इत्यर्थः ४१ गणपति

आयोधन इति यः प्रतीपः राजा आयोधने संग्रामे रामपरस्वधस्य परशो भार्गवकुठारस्येत्यर्थः सितां तीक्ष्णं उत्पलपत्रसारां धारां संभावयति मन्यते नहि एवं विधैव भविष्यतीति नोत्या हे क्षत्रियकालरात्रि यथा कालरात्रिः सर्वक्षयं नमति तथैवमपि एवं चैव दुःसहयत्वं तस्याः कथं मन्यते तत्राह

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य क्षत्रियकालरात्रिं॥
धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसारां ४२ ॥

किं कृत्वा आयोधने संग्रामे कृष्णमतिं चिन्हं वन्हिं शुष्मा कृष्णवर्त्मेत्यमरः सहायं अवाप्य तस्य अग्नि नावरोधनतः यदहं रिपुजयेन वसे हाय्य करिष्यामीति ततोपि महत्सहाय्यात् जयो भविष्य वर्त्मेत्यमरः तितोत्पर्यार्थः एतं नगरे जिगीषया गतरिपून् स्वधयतीति विघ्नः ४

अस्येति हे इंदुमती तर्हि त्वं अस्य दीर्घवाहोः अस्य कलत्रत्वात् उत्संगभूमी भव अंकलक्ष्मीभव प्रतीपस्ये एनं वृणुष्वेत्यर्थः अनेन अयं विष्णुतुल्य रतिध्वन्यते यदि प्रसाद जालैः जालैः गवाक्षैरेन यान नर्मदा प्रेक्षितुं द्रष्टुं कामः अभिलाषो अस्ति अलं सम्यक् आसनायोगवासः क्षायैर्हेः

अस्यांकलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितंबकांची प्रा
सादजालैर्जलवेणीरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ४३

कायपि कीदृशी रेवा महिषातीवप्रतीवतं च कांचीमाहिष्मतीना मा नगरीयतस्याः तदेव नितंबस्तत्रमेखलां कथंभूतां जलवेणीरम्यां जलस्य वेण्या प्रवाहेण रम्यां मनोहरां ओघप्रवाहा वेणी चतिहलायुधः वेणीरिकारांतोपि अस्मिन् पक्षे वाप्रक्षमेव न अन्यत् किंचि दिपदि शब्देन सत्य्यते अंक आशास्था यतया लिंगनमेव स्यात् इति दीर्घबाहुत्वं ४३ ॥

रघुटी० ६ तस्याः [illegible] न स क्षितीशो [illegible] प्रकामं अत्यर्थं [illegible] प्रियदर्शनोऽपि प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि दर्शनी
२२ योऽपीत्यर्थः तस्याः इन्दुमत्याः रुचये प्रीतये न बभूव रुचिं नाजीजनदित्यर्थः लोकाभिन्नारुचिरिति
भावः कइव नरुहरुचेरेतदेवोपम्येन प्रदर्शयति कस्याः कइव नलिन्याः शशिवाय था शशी शीतमा

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव। शरत्
गणपति प्रमृष्टांबुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ४४

पूषः यथास्ति कोऽपि संपूर्णमंडलोऽपि नलिन्याः कमलिन्याः रुचये न भवति [illegible] नहि किंपि तस्या
नलिन्या विदति नेत्यर्थः कथंभूतः शशी शरत्प्रमृष्टांबुधरोपरोधः शरदनुना प्रमृष्टो मार्जितः अंबुधरस्य उप
रोधो यस्य सः निरस्तमेघावरणस्येत्यर्थः शरदि जलदावरणाभावात सितरुचिर्निर्मलश्च नरोऽपि तथा

२९

२२

रघुटी० ६ तां सूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकांतरगीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभ
योः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकं उभयवंशस्य शुद्धो भयोः पक्षवन्निवाहिः सूरसेना
नां देशानामधिपतिं सुषेणनामनृपतिं उद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्या अंतःपुरपालिका या कुमार्य
सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकांतरगीतकीर्तिं आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धांतरक्ष्या
गणपति जगदे कुमारी ४५ निपान्यपः पार्थिवे यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण। सिद्धाश्रमं शांतमि
वैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ४६ डीं० णप्रत्ययः सा कुमारी जगदे ४५ यज्वा विधिव
२ ना० दिष्टवान् सुपर्शेडिः निप्रत्ययः एषपार्थिवो निपानमन्वयो यस्य निपान्वयः नीपवंशजं यं सुषेण
माश्रित्य गुणैः श्रीनमौनादिभिः प्राणिभिरिव नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परेण विरोधः उ
त्ससृजे त्यक्तः ४६ गणपति

३०

रघु टी ६
२४

श्लो:
हिमांशुः कांतिश्चंद्रकिरणा इव नयनाभिरामा यस्य सुषेणस्य कांतिः शोभा आत्मगेहे स्वभ
वने सान्निविष्टा संक्रांता अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रताप स्तु हर्म्याग्रेषु परितेन सौ

गणपति ॥ तस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कांतिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ह
र्म्याग्रसंरूढतृणांकुरेषु तेजो विषह्यं रिपुमंदिरेषु ४७ हेतेव

धाग्रेषु संरूढास्तृणांकुरा येषां तेषु शून्येष्वित्यर्थः रिपुमंदिरेषु सन्निविष्टं स्वजनाल्हा
दको द्विषंतपश्चेति भावः ४७ गणपति

४८

यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधा नामंतः पुरांगनानां मलयजानां प्रक्षा
लनाद्धेतोः कलिंगनामशैलः तस्य कन्या मैं यमुना शमनस्वसैत्यमरः मथुरां गंगाभावेव
स्यपि शब्दः कालिंदीतरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेनानिर्मास्यत इति वक्ष्यति त

गणपति यस्यावरोधस्तनचंदनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले क
लिंदकन्या मथुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति ४८

त्कथं मधुनाभिधुरासंभव इति येचि मिथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदो द्वयेनों न्येति मिथु
रां गतापि अस्य राजलो नगरीं गतापि गंगाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः गंगा याः भागीरथ्या
र्मिभिः भंगास्तरंगा ऊर्मि र्वा स्त्रियां वीचिरचिर थोर्मि र्वा इत्यमरः संसक्त जलेव भाति धव

४९

रघुटी ६

२८

नास्यत् गरुडात्त्रस्तेन भीतेन यमुनौकसा यमुनायामोकः स्थानं यस्य तेन कालियेन नाम नागेन वि
सृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तं वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कौस्तुभ
नीति कौस्तुभः समुद्रः तत्र भावः कौस्तुभः रूढ्या विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीडयतीव अतिह्रियादिना पुगागमः

त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधा
नः सकौस्तुभं व्रीडयतीव विष्णुं ४९ संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये वृंदा
वने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुंदरि यौवनश्रीः ५० गणपति गजानने

गणपति

भर्ता

कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोयं मणिरिति भावः ४९ युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा रतिस्थाने नांगीकृत्येत्य
र्थः मृदुप्रवालोत्तरा उपरि प्रसरितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तस्मिन् चैत्ररथात्कुबेरोद्यानादनूने
वृंदावने वृंदावननामके उद्याने हे सुंदरि यौवनश्रीः फलं निर्विश्यतां ५० गणपति हेरंब
वने

किंच प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनाख्याद्रेः कंदरासु दरीषु दरीतु कंदरो वा स्त्री इत्यमरः यद्वा शिलापुष्पाख्य
ओषधीविशेषः कालानुसार्यं वृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु इत्यमरः शिलायाः छद इत्यव शिलाइति चोगवि
भागादिवार्थे ढक्प्रत्ययः तद्वद्गंधवंति शैलेयगंधीनि शिलातलानि अध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां बर्हिणां नृ

अध्यास्य चांभः पृषतोक्षितानि शैलेयगंधीनि शिलातलानि कलापिनो
प्रावृषि पश्य नृत्यं कांतासु गोवर्धनकंदरासु ५१ नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा
व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ५२

गणपति

त्यं पश्य ५१ आवर्त इवांभसां भ्रम इव स्यादावर्तोंभसां भ्रम इत्यमरः आवर्त इव मनोज्ञा नाभिर्यस्याः
सा इदं च नदीसाम्यार्थं मुक्तं अन्यवधूरन्यस्य पत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपं सागर [illegible]
गामिनी सागरगंत्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव व्यत्यगात् अतीत्य ग

रघुटी ६
२६

अथेभुजिष्यां किंकरीं सुनंदां भुजिष्याः किंकरीमतः इति हलायुधः अंगदाश्लिष्टभुजं केयूर
नद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमांगदं नाम कलिंगदेशनाथं आसेदुषी अ
संन्नामेव बालेंदुमुखीं पूर्णेंदुमुखीं बाला कुमारीं सुनंदा बभाषे ॥५३॥ माहेंद्राद्रिः समानसारः

अथांगदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमांगदं नाम कलिंगनाथं आसेदुषी
सादितशत्रुपक्षं बालामबालेंदुमुखीं बभाषे ॥५३॥ असौ महेंद्राद्रिसमान
सारः पतिर्महेंद्रस्य महोदधेश्च यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महें

गणपति

तुल्यबलो सौ हेमांगदः महेंद्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी महेंद्रम
होदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः यस्य यात्रासु क्षरतां मदश्राविणां सैन्यगजा
नां छलेन व्याजेन महेंद्रः महेंद्राद्रिः पुरो ऽग्रे यातीव अर्वद्रिकल्पा अस्य गजा इति भावः ॥५४॥

५२

सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराणामग्रेसरः यो बंदीकृतानां गृहीतानां विग्रहा
त्रग्रहीबंधावित्यमरः रिपुश्रियां सांजनो बाष्पसेकौ ययोस्ते कज्जलेन मिश्राश्रुयु

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः रि
पुश्रियां सांजनबाष्पसेके बंदीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥५५॥

गणपति

क्ते इत्यर्थः पद्धती च ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां बिभर्ति द्विवच
नात्सव्यसाचीत्वं गम्यते रिपुश्रिया भुजाभ्यामेव ग्रहणात् इतरेतराश्रयो सतस्य इति
सेनोत्सेक्ष्यत यो ध्यामलासांजनाश्रुसेकोक्तिः ॥५५॥

रघुटी०
२८

आलसमनि सुमंत्रं यं हेमांगदं सन्निविष्टः समीपस्थः अतएव प्रसादवातायनेदृश्यवी
चिः मंद्रेण गंभीरेण ध्वनिना स्याजितो विसर्जितः यामस्य तूर्यः प्रहरावसानसूच

गणपति

यमात्मनः सद्मनि संनिविष्टो मंद्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रा
सादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तं ॥ ८८ ॥

कं यामं येन सः तथोक्तः मंद्रस्तु गंभीरः द्वौ यामप्रहरौ समौ इत्यमरः अर्णव एव प्रबो
धयति अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्यानद्ध्यर्थमिति भावः समुद्रस्यापि सेव्यः
[illegible]न्यथामिति ध्वन्यते ॥८८॥
किमं

५४

अनेन राजा सार्द्धं तालीवने ममरेषु मर्मरैरिति स्वनवत्सु अथ मर्मरः स्वनिते वस्त्र
पर्णानामित्यमरः वचनाद्गुणपरमेस्य रस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगा

गणपति

अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ॥ ॥ वद्वी
पांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ८९

देवसहयं अंबुराशेः तीरेषु द्वीपांतरेभ्यः आनीतानि लवंगपुष्पाणि देवकुसुमानि येसे
दैः लवंगं देवकुसुमम् इत्यमरः मरुद्भिः वातैः अपाकृताः स्वेदस्य लवाः बिंदवो यस्याः
तथाभूता सती त्वं विहर क्रीडा ॥९०

५५

घुटीका

अरूत्यास्वरूपेण लोभनीयां विदर्भराजावरजां तथैव ॥ तस्मादपावर्तत दूरकृष्टां नीत्येव लक्
॥२८॥ क्ष्मीः कर्षनीया न तु वर्णनामात्रेणेत्यर्थः विदर्भराजा भोजा इंदुमती तया सुनंदया एवं प्रलो
भिताभिप्रबोधिता ॥

ग दूर

अतः लोभिताप्याकृत लोभनीया विदर्भराजावरजा तथैव ॥ तस्मा

गणपात दपावर्तत कृष्टनीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवनात् ॥६८॥ विनीत्या पुरुषकरण दू
र कृष्टा दूरमनीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य सः तस्मात्पुंस इव तस्माद्भूमागदात्
अपवर्तत निवृत्ता ॥६८॥

नत्र

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनंदा तत्र नियुक्ता इति ठक् प्रत्ययः द्वारादिनां चेत्यनाग
गमः आकारः देवस्य रूपं देव तुल्यं उरगाख्यस्य पुरस्य पोड्य देशकालाः कुठारव
र्ति नागपुरस्य नाथं एत्य प्राप्य हे चकोराक्षि इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टा पुर्वमुक्ता भोजस्य

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य। इतश्चको

गणपात नि राक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्यं ॥६९॥

जो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यां इंदुमती क्रोड्यादिभ्यः ष्यङ् सत्र कौशल्यान्नियइति उपसंख्या
नात् ॥ ष्यङ्त्रेङ्गत्ययः अपिभ्याविभर्ति चा तप् ॥ निजगादेति ॥ नेविलोकये ताबि
लोकयेति पूर्वमुक्ता पश्चात् वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥६९॥

रघुवंशी का ६

॥२९॥

पांड्यइति अंसयोरर्पितः लंबितः लंबहारो यस्य हरिचंदनेन गोशीर्षाख्येन चंदनेन तैलपर्णिकगोशीर्षे ह
रिचंदनमस्त्रियामित्यमरः कॢप्तो रचितो अंगरागो अनुलेपनं येन तथोक्तः। पांड्यानां जनपदानां राजा
पांड्यः॥ पांड्यचोलजनपदशब्दात् क्षत्रियात् ञ्यण् कलंब्य इति ञ्यणप्रत्ययः बालातपेन रक्ताः अरुणाः सान

गणपति

पांड्योयमंसार्पितलंबहारः कॢप्तांगरागो हरिचंदनेन॥ आभाति
र बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥ ६०॥

वो यस्य सः सनिर्झरोद्गारः प्रवाहास्यंदनसहितः अद्रिराज इव हिमाद्रिरिवाभाति॥ ६०॥ विंध्यस्येति
विंध्यनाम्नो महाद्रेः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानस्येति शेषः संस्तंभयिता निवारयिता निःशेषपीतः
र स्य ३ उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिंधुराजः समुद्रो येन तथोक्तः अगस्त्यः अश्वमेधस्य दीक्षांतावभृथे दीक्षांते कर्मणि

दीक्षांतेवभृथो यज्ञ इत्यमरः॥ आर्द्रमूर्तेः स्नानस्येत्यर्थः यस्य पांड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन न तु दाक्षिण्येन सुस्ना
तं पृच्छतीति सौस्नातिकः भवति पृच्छतो सुस्नातादिभ्य इति ठक्॥ ६१॥ अस्त्रमिति पुरा पूर्वं जनस्था

विंध्यस्य संस्तंभयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिंधुराजः॥ प्रीत्याश्वमे
धावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः॥ ६१॥ अस्त्रं हरादाप्तव
गणपति तादुरापं येनेंद्रलोकावजयाय दृप्तः॥ पुराजनस्थानविमर्दशंकी संधाय लंकाधि

न विमर्दशंकी दृप्तः उद्धतो लंकाधिपतिः रावणः दुरापं दुर्लभं अस्त्रं ब्रह्मशिरो नामकं हरादाप्तवता ये
न पांड्येन संधाय इंद्रलोकावजयाय इंद्रलोकं जेतुं प्रतस्थे। इंद्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्य
र्थः॥ ६२॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ॥ रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव

रघुटीका अनेनेति महाकुलीनेन महत्कुले जातेन महाकुलादञ्खञाविति खञ्प्रत्ययः। अनेन पाण्ड्येन त्वं दीये

३० पाणौ विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः। वोतो गुणवचनादिति ङीप् महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तो

अर्णव एव मेखला यस्याः इदं विशेषणं महीपक्षे दुमत्यां च योज्यं दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव अनेन सप

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ॥ तमा

गणपति लपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

त्न्य नराभवेत्यध्वन्यते ॥६३॥ ताम्बूलेति ताम्बूलवल्लीभिः नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्र

मुकाः यासु ताम्बूलवल्ली ताम्बूलि नागवल्ल्यप्यथ द्वि जाद्यो यत्तु पूगः क्रमुको इति चामरः। एलालताभिः

१ लिं आलिङ्गिताश्चन्दनाः यासु तासु गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनो स्त्रियामित्यमरः। तमालस्य

तमालपत्रस्य पत्राण्यास्तरणानि यासु तासु कालस्कन्धस्तमालस्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके इत्यमरः। मल

यस्थलीषु शश्वत् मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥ ६४ ॥ इन्दीवरेति असौ नृपः इन्दीवरश्या इ

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ॥ अन्योन्यशो

गणपति भापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

मतनुः त्वं रोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा तथोक्ता तडित्तोयदयोर्विद्युन्मेघयोरिव वां यु

वयोर्योगः समागमो अन्योन्यशोभापरिवृद्धये अस्तु ॥ ६५ ॥ ॥ गणपति ॥ ॥

रघुटीका
३१

स्वसुरिति विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिंदुमत्याः चेतसि तदीयः सुनंदासंबंधी पदेशो वाक्यं
दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशमुकुलिनी अरविंदे नक्षत्रनाथांशुश्चंद्रकिरण इव अंतरं अ
वकाशं न लेभे न प्राप ॥६६॥ संचारिणीति पतिंवरा सा इंदुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखे

गणपति

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेंतरं चेतसि नोपदेशः ॥ दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनाथांशुरिवारविंदे ॥६६॥ संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा
॥ नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥६७॥

व यंयं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता स स भूमिपाल इत्यर्थः नित्यवीप्सयोरिति विप्सायां
द्विर्वचनं नरेंद्रमार्गे राजपथे अट्टः स्थिगृहभेद इव स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः
े छ्या३ विवर्णभावं विछायत्वं अट्टस्तु तमो वृत्तित्वं प्रपेदे ॥६७॥

६२

धि मा

तस्यामिति तस्यामिंदुमत्यामुपस्थितायां सन्निधानायां सत्यां रघोः सूनुरजो मां वृणीत न वेति समाकु
लो संशयितोऽभूत् अथास्याजस्य वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यते यस्मिन्नि
ति केयूरबंधः अंगदस्थानं तस्य उच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥६८॥ तमिति कुमारी इंदुम

गणपति

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ॥ वामेतरः संशयमस्य
केयूरबंधोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥६८॥ तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्तता
न्योपगमात्कुमारी ॥ न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षांतरं कांक्षति षट्पदाली ॥६९॥
ती सर्वैरवयवैरनवद्यं अदोषं तमजं प्राप्य अन्योपगमात् राजांतरोपगमात् व्यावर्तत निवृत्ता तथा
लि हि षट्पदानां भृंगाणां आली प्रफुल्लं फुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितमित्यर्थः फुल्लतेः पचाद्यच् फ
लतेस्तु प्रफुल्लमिति निपातितं अनुपसर्गादिति निषेधे पादिस्थे भेत्यु भाया पिनक

च

६३

रघु टी सदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् सत्कारं च तद्विशेषमेव अभ्यर्थनोरसाकौ सौ सत्कारो निसोर
भ इत्यमरः। वृक्षांतरेऽन्न कास्ति नहि सर्वोत्कृष्टः भेव त्वं तरेस्याभिरूयास्यादित्यर्थः॥६९॥
॥ ७२ ॥ तस्मिन्निति तस्मिन्नजे समाविशिता आरोपिता चित्तवृत्तिर्यया तां इंदोः प्रभेव प्रभा य

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिंदुप्रभामिंदुमतीमवेक्ष्य॥ प्रचक्र
मे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनंदा॥७०॥

स्यास्तां अजहारा कारित्यादिरुक्ताम्यां इंदुमतीमवेक्ष्यानुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सु
नंदा इदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपंचं प्रथने वाचि शब्दे इति घञो निषेधात् ऋदोरप् पर्यु
स्त्रयः समौ शब्दस्य विस्तर इत्यमरः॥ वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे उपक्रांतवती॥७०॥ इक्ष्वाक्वि

इक्ष्वाक्विति इक्ष्वाकोः मनुपुत्रस्य वंशे भवः नृपाणां राज्ञां ककुदं श्रेष्ठः ककुत्त्व ककुदं श्रेष्ठे
वृषांसे राजलक्ष्मणि निविश्वः आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहि
तलक्षणाविस्यमरः ककुदे वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् यतः

गणपति इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत्॥ का
कुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेंद्राः॥७१॥

केकेस्यादारभ्य उन्नतेच्छाः महाशयाः महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः। उत्तरकोसलेंद्राः राजा
नो दिलीपादयः श्लाघ्यं स्तुत्यं ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान् काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां दधति
बिभ्रति तन्नाम संस्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः पुरा किल पुरंजयो नाम

रघुटीका

॥ रु२ ॥ साक्षाद्विष्णोरपि वेनोरंशः अवतारः कश्चिदिक्ष्वाकुराजादेवैः सह समयसंबद्धदे
वासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो इंद्रस्य ककुदि स्थित्वापि नाकिलीलया निखिले
मसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे इति पौराणिकी कथानुसंधेया वक्ष्यते
चायमेवार्थमुत्तरश्लोके ॥७१॥ महेंद्रमिति यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महान् उक्षा
महोक्षः अचतुरेति निपातः तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेंद्रमास्थायारुह्य अत एव प्रा
प्तपिनाकिनः ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन् बाणैरसुरांगनानां गंडस्थलीः प्रो
षितगंडलेखाः निवृत्तपत्ररचनाः चकार । तद्भर्तृनसुरानवधीदित्यर्थः ॥ ॥ ।

६६

नहि विधवाः प्रसाध्यंत इति भावः ॥७२॥ ऐरावतेति यः ककुत्स्थः ऐरावतस्येंद्रगजस्य आस
फालनेन ताडनेन विश्लथमंगदं ऐंद्रं अंगदेन स्वकीयेन संघट्टयन् संघर्षयन् अग्र्यां

महेंद्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ॥ चकार बाणैरसु
रांगनानां गंडस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥७२॥ ऐरावतास्फालनविश्ल
गणपति थं यः संघट्टयन्नंगदमंगदेन ॥ उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदो

श्रेष्ठां स्वां मूर्तिमुपेयुषोपि प्राप्तस्यापि च गोत्रभिदो इंद्रस्य आसनस्यार्धमर्धासनं समनपुं
सकमिति समासः अधितिष्ठौ अधिष्ठितवान् स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य व्यवायेपि ष
त्वं नकेवलं मनुष्यत्वेनेति भावः ॥७३॥

६७

घुटीका जात इति उरुकीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो दिलीपो नाम नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः उरुकीर्तिः
किल यो दिलीपः शक्रस्य इंद्रस्य अभ्यसूयायाः विनिवृत्तये अपाकरणायेति भावः एकेनोनाः
शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुस्तस्य भावे तत्त्वे तिष्ठते इंद्रप्रीतये शततमं क्रतुं न अवशेषि

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।। अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ।।७४।। यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्द्ध
पथे गतानां ।। वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लंबयेदा[illegible]हरणाय हस्तं ।।७५।।

त[..]त्यर्थः ।।७४।। यस्मिन्निति यस्मिन् दिलीपे महीं पृथ्वीं शासति सति विहारस्यार्द्धेति विहा
रः ।। क्रीडास्थानं तस्यार्द्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्तांगनानां वाणिनी नर्तकी मत्ताविद
विदग्धवनितासु चेति विश्वः ।। वणिन्यो नर्तकी दूत्योः इत्यमरः अंशुकानि वस्त्राणि वा

तोऽपि नास्रंसयत् नाकंपयत् आहरणाय आहर्तुं कोऽहस्तं लंबयेत् तस्य आज्ञासिद्धत्वात् कुतो
भयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः अर्धं च असौ पंथाश्चेति विग्रहः समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैक
देशिसमासः ।।७५।। पुत्र इति विश्वं जित्वा क्रियते तथोक्तो विश्वजित् तस्य विश्वस्य जितो नाम

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।। चतुर्दिगावर्जितसंभृ
गणपति तां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिं ।।७६।। आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजं
गमानां वसतिं प्रविष्टं ।। ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबंधि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालं ।।७७

महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति यो रघुश्च
तसृभ्यो दिग्भ्यो आवर्जिता आहृता संभृता सम्यक् वर्द्धिता च ताः चतुर्दिगावर्जितसंभृता
विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषं यस्यास्तामकरोत् विश्वजिद्धि यागस्य सर्वस्वदक्षिण

रघु टीका कत्यादित्यर्थः ॥७६॥ आरूढमिति किंच आद्रीनारूढं उदधीन्वितीर्णं अवगाढं सक
३९ लभूगोलव्यापकमित्यर्थः ॥ भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टं ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं
व्याप्तं इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः अनुबध्नातीत्यनुबंधि चेदधि अविच्छेदकालत्रय

ति आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टं ॥ ऊर्ध्वं गतं
गणपति यस्य न चानुबंधि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालं ॥७७॥

व्यापकं चेत्यर्थः अनवधेर्वैवंभूतं यस्य यशः इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मा
नेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यं ॥७७॥ असाविति असौ अजाख्यः कु
मारस्त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिंद्रं जयंत इव जयंतः पकशासनीरित्यमरः तं रघुं

अनुजातः तस्माज्जात इत्यर्थः तजातेपि तदनुजातो भवति । जन्यजनकयोरानंतर्यात् गत्य
र्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति क्तः सोपसृष्टत्वात्सकर्मके

असौ कुमारस्तमजोनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयंतः ॥ गु
गणपति र्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशीं बिभर्ति ॥७८॥

त्वं आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवंतीति दम्यः शिक्षणी
याभवत्वो वत्सो यो जः गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण निरूढेन पित्रा सदृशीं
तुल्यं यथा तथा बिभर्ति । यथा कश्चिद्दम्यस्तरुणोपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालं

य-

रघुवी का
३९

च्यन्ते दम्यवत्सतरौ समौ इत्यमरः ॥७८॥ कुलेनेति कुलेन कांत्या लावण्येन नवेन व
यसा विनयः प्रधानं येषां तैः तैस्तैः गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च आत्मनः तुल्यं स्वानुरूपम
मुं अजं वृणीष्व किं बहुना रत्नं कांचनेन सुवर्णेन समागच्छतु संगच्छतां प्रार्थनायां

कुलेन कांत्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ॥ त्वमात्मनस्तु
ल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु कांचनेन ॥७९॥ ततः सुनंदावचना
वसाने लज्जां तनूकृत्य नरेंद्रकन्या ॥ दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्य

गणपति

कोटू रत्नकांचनयोरिवास्य तमनुरूपत्वाद्वधूवरयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥७९॥ तत इ
ति ततः सुनंदावचनस्यावसाने अंते नरेंद्रकन्या इंदुमती लज्जां संकोचं तनूकृत्य प्रसा
देन मनःप्रसादेन मलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा संवरणार्थस्रजेव

कुमारमजं प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार सम्यक् सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥८०॥ सेति सा कुमा
री यूनि तस्मिन्नजे अनुरागबंधं अभिलाषग्रंथिं शालीनतया धृष्टतया स्याद
धृष्टे तु शालीन इत्यमरः ॥ शालीककौपिने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः व

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबंधं शशाक शालीनतया न वक्तुं ॥ रो
मांचलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥८१॥

गणपति

क्तुं न शशाक तथापि अरालकेश्याः वक्रकेश्याः अरालं वृजिनं जिह्ममित्य
मरः सः अभिलाषबंधः गात्रयष्टिं शरयष्टिं रोमांचलक्ष्येण भित्त्वा निरा
क्रामत् सात्त्विकाविर्भावलिंगेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥८१॥ ॥

रघुटीका तथेति साख्यामिंदुमत्यां तथागतायां तथाभूतायां दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः वे
॥ ३५ त्रधरा सखी सहचरी सख्यशिश्वीविभाषायामिति निपातनान्‍ङीप् ॥ हे आर्ये

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यं सखी वेत्रधरा बभाषे ॥ आ
गणपति र्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

पूज्ये अन्यतः अन्यं प्रति व्रजाम इति परिहासपूर्वं आबभाषे ॥ अथ वधूः इंदु
मती एनां सखीं ~~सुनंदां~~ सुनंदां असूयया रोषेण कुटिलं ददर्श अन्यागमनस्यासह्य

सेति करभः करप्रदेशविशेषः मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः । कर
भः उपमानं ययोस्तौ करभोपमौ ऊरू यस्याः तथोक्ता ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्र
त्ययः सा कुमारी चूर्णेन मंगलचूर्णेन गौरं रक्तोहितं गुणं स्रजं मूर्तं मूर्तिमं

सा चूर्णगौरं रघुनंदनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ॥ आ
गणपति संजयामास यथाप्रदेशं कंठे गुणं मूर्तमिवानुरागं ॥ ८३ ॥

तं अनुरागं प्रीतिमिव धात्र्या उपमातुः सुनंदायाः कराभ्यां रघुनंदनस्या
जस्य कंठे प्रदेशं यथास्थानं आसंजयामास आसक्तं कारयामास नतु
स्वयमाससंजअनौचित्यात् ॥ ८३ ॥

रघुटीका
७८

तथेति वरेण्यो वरणीयः उत्कृष्ट इत्यर्थः। वरेण्यः सोजः मंगलपुष्पमय्या व
धुकादिकुसुमनिर्मितया विशालवक्षःस्थलेलंबमानया तया स्रजा
विदर्भराजावरजां इंदुमतीं कंठार्पितौ बाहू एव पाशौ यया तां अमंस्त मन्यते स्म

तया स्रजा मंगलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललंबयासः॥
अमंस्त कंठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः॥८४॥

गणपति

इः बाहुपाशकल्पं सुखमन्वभूदित्यर्थः॥८४॥ शशिनमिति। तत्र स्वयंव
रे समगुणयोस्तुल्यगुणयोः इंदुमतीरघुनयोः योगेन प्रीतिर्येषां ते समगु
णयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवाः इयमजसंगता इंदुमती मेघमुक्तं शशिनं

शरच्चंद्रमुपगता कौमुदी अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जन्हुक
न्या भागीरथीव सदृशीत्यर्थः। इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकम सं
वादिवाक्यं विचक्रुः। उमालिनीवृत्तमेतत्। तदुक्तं ननमयययुतेयं मालिनी भो
७८ शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जन्हुकन्याव
तीर्णा॥ इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणा
मेकवाक्यं विवव्रुः॥ अमिकोके:॥८५॥ प्रमुदितेति एकतः एकत्र प्रमु
दितो दृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तथोक्तः। अन्यतो अन्यत्र वितानं

*चुः२
गणपति

अन्यं चितानं विधुतुच्छके त्यमरः भग्नाशत्वादत्र हृष्टमित्यर्थः॥ तत्र क्षितीपतिमंडलं उष
सि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं विकेशितकमलं कुमुदवनेन प्रतिपन्नाप्रामानिद्रानिमीलं

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमंडलमन्यतो वितानं॥ उषसि सर इव
प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत्॥ ॥८६॥

नं येन तथोक्तं सदृशैरेव स्वरैस्तुल्यमभिधायासीत् पुष्पिताग्राभिधं वृत्तमेतत्॥८६॥ इति श्री
पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथविरचितायां
संजीवनीसमाख्यायां रघुवंशटीकायां षष्ठः सर्गः समाप्तिं गतः॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु
॥८५॥

श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥एकलोचनमेकार्थंसार्द्धलोचनमन्ततः॥लीलार्थंनीलकंठार्थंमहःकिमपि
मन्महे॥१॥पितुरिति॥समाधिनासंयमेनजितानिइंद्रियाणियेनसः यमोनियमोविद्यतेयेषांतेषांयमवंतःसं
यमिनःअवंतीतिअवंतःरक्षंतःतेषांअवतांरक्षतांराज्ञांचधुर्यग्रेस्थितःमहारथःदशरथःआत्मानंसारथिंचा

पितुरनंतरमुत्तरकोसलान्समधिगम्यसमाधिजितेंद्रियः॥
दशरथःप्रशशाससमहारथोयमवतामवतांचधुरिस्थितः॥१॥

श्चयुद्धेरक्षितिनरःयुध्यतेदशसाहस्रैःसमहारथउच्यते॥१॥पितुरनंतरंउत्तरकोसलान्जनपदान्सम
धिगम्यप्राप्यप्रशशासपालयामासेत्यर्थःअत्रमनुःक्षत्रियस्यपरोधर्मःप्रजानांपरिपालनंमितिद्रुतविलं
बितमेतद्वृत्तंतदुक्तंद्रुतविलंबितमाहनभौभरायिति॥१॥

सं०९
३

अधिगतमिति॥ अधिगतं प्राप्तं आत्मकुलोचितं स्वकुलानुगतं सनगरं प्रकृतिमंडलं नगरजनसहितं जनपदमंडलं अत्र प्रकृतिशब्देन अमात्यवाचिना नगरशब्दयोगात् गोबलीवर्दन्यायेन जनपदमात्रमुच्यते यत् यस्मात् विधिवत् यथाशास्त्रमपालयत् ततः हेतोः रंध्रं करोतीति रंध्रकरः रंध्रहेतुरित्यर्थः हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु इति टप्रत्ययः

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमंडलमात्मकुलोचितं॥
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरंध्रकरौजसः॥ २॥

नगस्य रंध्रकरः नगरंध्रकरः कुमारः कुमारः क्रौंचदारण इत्यमरः तदोजसः तत्तुल्यबलस्य अस्य दशरथस्य गुणवत्तरं अभवत् तयोरज्ञानपदमंडलं तस्मिन् काले तीवासक्तमभूदित्यर्थः॥ २॥ ७ ७ ॥ ७

2

उभयमिति॥ मनसः ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः पृषोदरादित्वात् साधुः बलनिषूदनं इंद्रं दंडस्य धरो राजा मनुरिति यो दंडधरः स एव अन्वयः कूटस्थो यस्य तं अर्थपतिं दशरथं च इत्युभयमेव समये अवसरे जलं धनं वर्षतीति समयवर्षि तस्य भावेन समयवर्षितया हेतुना कृतकर्मणां सत्कर्मकारिणां नुददतीति नुदं इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः श्रमस्य नुदं श्रमनुदं वदंति तत्र नेद उभयशब्देन सामाना

उभयमेव वदंति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणां॥ बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदंडधरान्वयं॥ ३॥ जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः॥ क्षितिरभूत्फलवत्यजनंदने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे॥ ४॥

धिकरणं नस्यादिति वक्तव्यं॥ ३॥ जनपद इति॥ शमरते शांतिपरे अमरतेजसि अजनंदने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति तस्येश्वर इत्यण्प्रत्ययः जनपदे देशे गदो व्याधिः रोगव्याधिगदामयः इत्यमरः पदं नादधौ नाक्रामदित्यर्थः सपत्नजः शत्रुजन्यः अभिभवः कुत एव असंभावित एवेत्यर्थः क्षितिः फलवती अभूत्॥ ४॥ ५ ७ ३

3

स॰ ९

दृढेति ॥ धर्मेण परिपालनेन वसुधाधिपत्ये दृढं यथा तथा महीं दत्तोऽपि दिगंतान् जितवानिति दत्ताद्दिगंत जितेन रघुणा यथा श्रियं

कांतिं अपुष्यत् ततः परं रघोरनंतरं अजेन च श्रियं अपुष्यत् ॥ तथैव अहीनपराक्रमं अन्यूनपराक्रमं अहीनः प्रचुरः

पराक्रमो यस्य अथवा अहीनां सर्पाणां इनस्य [illegible] स्वामिनः शेषस्येव पराक्रमो यस्येति अन्यून ननु किंत

दत्तादिगंत जिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परं ॥ त

मधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमं ॥ ५ ॥

दशरथं इनं इनः सूर्ये प्रभौ चेति विश्वः स्वामिनं अधिगम्य पुनर्न बभाविति न किंतु बभावित्यर्थः द्वौ नत्रौ

प्रकृतिमर्थं गमयतः ॥ ५ ॥

८

समतयेति ॥ नराधिपो दशरथः समतया समदर्शित्वेन माध्यस्थेनेत्यर्थः वसुवृष्टेः धनवृष्टेः विसर्जनैः असतां दुष्टानां

नियमनात् निग्रहात् सवरुणौ वरुणसहितौ यम पुण्यजनेश्वरौ यम कुबेरौ वरुणान् यथासंख्यमनुययौ अनुचकार

चेति रुचा तेजसा अरुणाग्रसरं अनुरु सारथिं सूर्यं अनुययौ ॥ अनेन चक्रवर्तिनो दिग्पाल साम्यमस्तीति दर्शयति ॥ ६ ॥ तस्य

मा॰ समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनाद्सतां च नराधिपः ॥ अनुययौ यमपुण्यजने

श्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥ न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्र

तिमाभरणं मधु ॥ न मुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

सेनासक्तिर्नो सीदित्याह नेति ॥ उदयाय यतमानं अभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिः आ

खेटनव्यसनं नापाहरत् नाचकर्ष आखेटनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियामित्यमरः ॥ द्यूतमासमंता

नुहरमस्येति दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् दुरोदरे द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः ॥ शशिनः प्रतिमा

५

प्रतिबिंबं आभरणं यस्य तत् अधुना पाद्दरत् नेदृ इति पदच्छेदः वा शब्दः समुच्चये न च यौवनाः प्रियतमाः वा स्त्रियश्च नापाहरन् अत्र मनुः पानमक्षाः स्त्रियश्चेति मृगया च यथाक्रमं एतत्कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे इति ॥ ७ ॥ नेति ॥ तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवेनापि कृपणादीना वाक् नेरिता नोक्ता परि

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ॥
अपि सपत्नजनेषु न तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥

हासकथास्वपि वितथा अनृता वाक् नेरिता किंच अपरुषा रोषशून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि परुषाक्षरं नि ष्ठुराक्षरं यथा तथा वाक् नेरिता किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापि शब्दार्थः किंतु अदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥ ८ ॥ श्रीगजाननप्रसन्न ॥ ॥ छ ॥

५१ उदयमिति ॥ वसुधाधिपाः राजानः उद्वहतीत्युद्वहो नायकः प्रचाप्रचुर रघूणामुद्वहः रघुनायकः तस्मात् रघूद्वहात् रघुना यकात् उदयं वृद्धिं अस्तमयं नाशं चेत्युभयं मानशिरे लेभिरे कुतः हि यस्मात् स दशरथो निदेशमाज्ञामलंघयतां नम्रा भ नं स्हृदयेष्विति सुहृत् मित्रम भूत् सुहृद् दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्द्धिनां अयः इव हृदयमस्य

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ॥ स हि निदेशमलंघयता
मभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जतां ॥ ९ ॥ अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिम
धिज्यशरासनः ॥ जयमघोषयदस्य हि केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः ॥ १० ॥

स्त्यस्य योहृदयः कठिणचित्तोभूत् स्वाज्ञाकारिणां रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अजयदिति ॥ अधिज्यशरासनः स दशरथः उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनीं एकरथेन अजयत् ॥ स्वयमेक एवाजैषीदित्यर्थः ॥ गजैर्वती गजैर्युक्ता जवे नतीव्राः जवाधिकाः हया यस्यां सा चमूः सेना तु अस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयत् ॥ अप्रथयत् ॥ स्वयमेकाकिरिस्य चमूः

र॰पन

४

नु२

अवनिमिति॥ वरूथिनागुप्तिमतावरूथोरथगुप्तिर्यो तिरश्चस्थितमिति जनः एकरथेन अद्वितीयरथेन अवनिं
पृथ्वीं जितवतः धनुर्भृतः नरवाहनसंपदः कुबेरतुल्यश्रीर्यस्य तस्य दशरथस्य घनरवामेघस्य घोषा अर्णवाः
समुद्राः विजयदुंदुभितां ययुः अर्णवांतविजईद्दशरथस्यायमितिभावः॥११॥ शमितेति॥ पुरंदरः इंद्रः शत

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः॥ विजयदुंदुभितां
ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः॥११॥ शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरि
णां कुलिशेन पुरंदरः॥ सशरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः॥१२॥

कोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलः येन शमितपक्षसारः नवतामरसाननः
नवपंकजतनुः पंकरुहं तामरसमित्यमरः॥ दशरथः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितः पक्षः हायोनसं
चयेनसः तथोक्तः बलेपक्षः सहायेपीत्यमरः॥१२॥

८

चरणयोरिति॥ शतशो नृपतयः अखंडितपौरुषं तं दशरथं मरुतो देवाः शतमखं यथा शतक्रतुमिव नखरागेण चरणन
खकांत्या समृद्धिभिः संपादितर्द्धिभिः मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोरस्पृशन् प्रणेमुरित्यर्थः॥१३॥ निववृत इति॥
सदशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिताः बालसुतानामंजलयो यैस्तान् स्वयंसमुखागतानित्यर्थः अनलकान्

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन्॥ नृपतयः शतशो म
रुतो यथा शतमखं तमखंडितपौरुषं॥१३॥ निववृते स महार्णवरोधसः सचि
वकारितबालसुतांजलीन्॥ समनुकंप्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीं॥१४

हतभर्तृकतया अलकसंस्कारशून्यान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्य
मरः समनुकंप्य अनुगृह्य अलकानवमां अलकानगरात् अन्यूनां पुरीम् अयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यंता
न्निववृते शरणागतवत्सल इति भावः॥१४॥ ॥ छ॥ ॥श्री॥ छ

९

ट स ९
५

नलसो-

उपगतेति॥ अनुदितं अनुत्थितं अन्यत् तस्य छत्रान्तिरिक्तं सितातपवारणं श्वेतछत्रं यस्य सः॥ अनलसोमयोः अग्निसोमयोः समद्युति तेजः कान्तिर्यस्य स तथोक्तः स दशरथः श्रियं लक्ष्मीं रंध्रेण अन्यायालस्यादिरूपेण चलां चंचलाम् अवेक्ष्य श्रीर्हि व्यसनच्छिद्रेण पुमांसं परिहरतीत्यवलोक्य मंडलस्य नाभितां द्वादशराजमंडलस्य प्रधानमहीपतित्वं उपगतः अपि चक्रवर्तीसन्नपीत्यर्थः॥ अनलसो अभवत्॥

उपगतोपि च मंडलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः॥ श्रियमवेक्ष्य
स रंध्रचलामभूदनलसोनलसोमसमद्युतिः॥ १५ ॥ २

भिस्तु द्वादशराजकं यस्य संज्ञा प्रतारिका॥ रथचक्रस्य मध्यस्था पिंडिका याच वा पुनः॥ अयं क्षत्रियभेदेनु मंडलेषु मुख्यमहीपता वितिकेशवः॥ अभि तं नृपासन मस्तीति बुध्वा अनलसो अप्रमत्तोऽभूत् विजितनिखिलशत्रुरपि पुनश्छिद्रान्तरव्यानिवृत्तो जागरूक एवावतिष्ठत इत्यर्थः॥ द्वादशराजमंडलं तु कामंदकेनोक्तं॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परं॥ तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रंदस्तदनन्तरं॥ आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः॥ अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे॥ मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः॥ अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुरिति अमित्रादयः पंच विजिगी

षोः पुरःसराः पार्ष्णिग्राहाक्रंदौ पार्ष्णिग्राहासारः आक्रंदासारश्चेति पृष्ठतश्चत्वारः मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीषुरेकः इत्येवं द्वादशराजमंडलं तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती दशरथश्च एतादृक् इति तात्पर्यार्थः॥ १५॥ तमिति॥ पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सा कमला कमलहस्तादेवता लक्ष्मीः अर्थिषु विषये अलाघवं लघुत्वरहितं अपराङ्मुख

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता॥ नृप
तिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाघवमर्थिषु॥ १६॥

मित्यर्थः ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथं आत्मभवं पुरुषं विष्णुं च अपहाय त्यक्त्वा अन्यं कं नृपतिं आसेवत कमपि नासेवतेत्यर्थः॥ विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः॥ १६॥ ६॥ ॥ ६॥

स॰न

तमिति ॥ पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः मगधाश्च कोसलाश्च केकयाश्च तान् जनपदान् शासतीति तच्छासिनः
तेषां राज्ञां दुहितरः पुत्र्यः सुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः ॥ अत्र क्रमो न विवक्षितः अहितेरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरं
कलंबमार्गणशरा इत्यमरः ॥ तं दशरथं शिखरिणां क्ष्माभृतां दुहितरः आसमंतात् अपगच्छंतीति वा ओघेन अपसृ

तमलभंत पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ॥ मगधकोसलकेकय
त॰२ शासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणं ॥१७॥ प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृ त॰२ सो॰२
भिरेव भुवं सह शक्तिभिः ॥ उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥१८॥

धिना वेगेन गच्छंतीति आपगा इति क्षीरस्वामी नद्यः सागरमिव तं पतिं भर्तारम् अलभंत ॥१७॥ प्रियतमाभिरिति ॥
अरीन् घ्नंतीति अरिहणो रिपुघ्न इति क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु इति नियमस्य प्रायिकत्वात् यथाह न्यासकारः प्रा
यिकश्चायं नियमः क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते मधुहा प्रायिकत्वं च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्ता

९२

दपकर्षाल्लभ्यत इति ॥ तेषु योगेषु उपायेषु विचक्षणो दक्षः योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु इत्यमरः इंद्रे
पियो ऽयमेतद्वत् असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः विनिनीषुः विनेतुमिच्छुः तिसृभिः शक्तिभिः प्र
भुमंत्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयः इंद्र इव जंभभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदन इत्यमरः

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ॥ स्व
भुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥१९॥

स इति ॥ महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि रणांगणे मघवतः इंद्रस्य सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैः अवधूत
भयाः निवर्तितत्रासाः सुरवधूः उच्छ्रितम् उद्भटं स्वभुजवीर्यम् अगापयत किलेति खलु गायतेः ण्यंतकर्मत्वात् गतिबु
द्धीत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मकत्वं ॥१९॥ ध व

र॰

क्रतुष्विति॥ क्रतुषु अश्वमेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीटेन यावद्यज्ञमध्यस्थं रेवराजाभवतीति राज्ञश्चिन्ह
त्यागविधानादित्यभिप्रायः मौलिः किरीटधम्मिल्लू इति विश्वः भुजसमाहृतं तदिग्वसुना भुजार्जितदिगंतसंपदो
अनेन क्षत्रियस्याविजितमित्युक्तं नियमार्जितधनत्वं समाहृतीयोग कारित्वं सूच्यते वितमसा तमोगुणरहितेन

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ॥
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥२०॥

तेन दशरथेन तमसा च शरयूश्च नद्यौ तयोस्तटाः कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नयेन शोभिनः कृताः कनकमयत्वं
च यूपानां शोभार्थं विध्यभावात् हेमयूपस्तु शोभिक इति यादवः ॥२०॥

अजिनेति॥ ईश्वरः भगवान् षड्गुणैश्वर्यवान् तथोक्तं ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैरा
ग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा इति वचनात् अष्टमूर्तिः अजिनं कृष्णाजिनं दंडं औदुंबरं च बिभ्रतीति अजिनदं
डभृतं कृष्णाजिनं दीक्षयतीति औदुंबरं दीक्षितदंडं यजमानाय प्रयच्छतीति वचनात् कुशैर्मेखला यस्यां

अजिनदंडभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृंगपरिग्रहां ॥
अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥२१॥

तां कुशमेखलां शरमयी मौंजी वा मेखला तया यजमानं दीक्षयतीति विधानात् पक्षे कुशग्रहणं क्वाचित्कमिति नि
षिद्धदर्शनात् कृतां यतगिरं यतागीर्यस्यास्तां वाचं यच्छतीति श्रुतेः मृगशृंगपरिग्रहा कंडूयनसाधनं यासां तां कृष्णवि
षाणेन वा कंडूयते इति श्रुतेः अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीं अधिवसन् अधितिष्ठन् अस
मा भासो दीप्तयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा अभासयत् भासयति स्म॥२१॥

र.म१
८

अवभृथेति॥ अवभृथेन यज्ञान्तस्नानेन नमयतः कृत्वतः विजितेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः देवसभाधिष्ठाना र्हः सद्दशरथः उन्नतं शिरः वनमुचेसलवर्षिणे जलनीरं नेचे सत्वभिनिशाश्वतः नमुचेररये केवलं मित्रायैव नमयति स्मन कस्मैचिदन्यस्मैमानुषायेनइत्यर्थः॥२२॥ असकृदिति॥ एकरथेन अद्वितीयरथेन नरास्विना बलवत्ताह

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः॥ नमयतिस्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः॥२२॥ असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृ ता॥ दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषां॥२३॥

रिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता तेन दशरथेन असकृत् बहुशः दिनकरस्य अभिमुखाः अभिमुखोत्थिता इत्यर्थः रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुरुधिरे निवारिताः॥२३॥ ७ ७

अथेति अथयमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवरुणमहेन्द्राणां समाधुर्भारो यस्य सम धुरः माध्यस्थ वितरणसन्नियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष्य इत्यर्थः ऋक्पूरब्धूरित्यादिना अच समासान्तः तं समधुरं अंचितविक्रमं प्रशंसितपराक्रमं एकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधुर्वसंतः मधुर्वसंते दैत्ये च चैत्रे पुष्परसे तिविश्वः नवैः कुसुमैः उपलक्षितः सन् समावर्तनं समागमतः स्निग्धनोपेयाद्राजानं दैवतां गुरुमि

अथ समावर्वृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपं यमकुबेरजलेश्वरवज्रि णां समधुरं मधुरंचितविक्रमं २४ जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा प रिवर्तितवाहनः दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयन्नगमत्यजत् २५

तिवचनात् पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इतिभावः २४ जिगमिषुरिति धनदाध्युषितां कुबे राधिष्ठितां दिशं जिगमिषुः गंतुमिच्छुः रथयुजा सारथिना अनूरुणा परिवर्तितवाहनो निवर्तिताश्वः रविः हिमस्य निग्रहैः निराकरणैः दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् मलयं नगमत्यजाचलं

त नवम

कुसुमेति आदौ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवाः तदनु अनुर्लक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया यथासं
ख्यं तद्भयानंतरं षट्पदानां कोकिलानां च कूजितमित्येवं प्रकारेण यथाक्रमं उक्तक्रमेण नतिक्रम्य
द्रुमवतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीं अवतीर्य मधुर्वसंतः आविरभूत् केषांचिद् द्रुमाणां फलप्राथम्या

कुसुमजन्मततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितं इति यथाक्रम
माविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीं २६ नयगुणोपचितामिव भू
पतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमे

त् केषांचित् कुसुमप्राथम्यात् नोक्तक्रमस्य दृष्टिविरोधः २६ नयेति नयो नीतिरेव गुणः अथ
वा नये न गुणैः शौर्यादिभिश्चानुपचितां सम्यक्पुष्टां नां सतां उपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफ
लां भूपतेर्दशार अस्य श्रियं अर्थिन इव मधुना वसंतेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबंधिनीं कमलिनीं
पद्मिनीं अलिनी रपतत्रिणः अलयो भृंगाः नीरपतत्रिणो हंसादयश्चाभिययुः २७

कुसुममिति ऋतोरस्य प्राप्तमार्तवं ऋतुसंभवं ऋतोरणेत्यण् नवं प्रत्यग्रं अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्म
रस्य दीपनं न किंतु विलासिनां मदयिता मादकः दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोपि पल्लवसंतानो
पि स्मरदीपनं २८ विरचिता इति मधुना वसंतेन उपवनश्रियां विरचिता अभिनवाः पत्रविशेष

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनं किसलयप्रसवोपि वि
लासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः २८ विरचिता मधुनोपवनश्रियामभि
नवा इव पत्रविशेषकाः मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारतां ययुः २९

काः पत्ररचना इव स्थिताः मधुनां मकरंदानां दाने विशारदाश्चतुराः कुरबकास्तरवः मधुलिहां मकर
रंदानां रवकारतां ययुः भृंगाः कुरबकानां मधु निपीय जगुरित्यर्थः दानशौंडान् अर्थिजनाः स्तुवंतीति
भावः २९

नवम
१०

रुचवदनाइति रुचवदनावदनासवेनकांतामुखमधेनसंभृतो। जनितः ततस्य दोहदमितिप्रसिद्धिः तस्य आ
मयस्यानुवादीसदृशोगुणोयस्यतदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैः आयतपंक्तिभिः दी
र्घपंक्तिभिः मधुकरैः मधुपैः बकुलं बकुलवृक्षं आकुलमकरोत् ३० उपहितमिति शिशिरापगमश्रिया

रुचवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गतः मधुकरैरकरोन्म टी १९
धुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपंक्तिभिः ३० उपहितं शिशिरापगमश्रिया का
मुकुलजालमशोभतकिंशुके प्रणयिनीव नखक्षतमंडनं प्रमदयामदयापि

वसंतलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे पलाशः किंशुकः पर्णं इत्यमरः उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्म
लसंहतिः मदेनयापितलज्जयाअपसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतमे उपहितं नखक्षत
मंडनं तदिव अशोभत दिदीपे ३१ १८

व्रणेति॥ व्रणैर्दंतक्षतैः गुरु नितरांदुरैः प्रमदानामधरोष्ठैः दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वात् आस
धंजघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता मेखलायेन तं तु शेत्या नैत्याजितमेखलमित्यर्थः
एवंभूतं हिमं रविस्नावतू आवसंतात् अशेषं निःशेषं यथातथा अपोहितुं निरसितुं नालं खलु
॥व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलं॥न खलु तावदशेष॥
॥मपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान् हिमं ॥३२॥ अभियानुपरिच्चेत्तुमिवो द्य॥
॥ताम लयमारुतकंपितपल्लवा॥ अमदयत्सहकारलतामनः सकलिकाक
न्याकोहि किंतु विरलं कृतवानुतत्त्वचकार॥ ३२॥ अभिनयानिति॥ अत्रचूतलतानर्तकीसाम्य
मभिधीयते॥ अभिनयान् अर्थव्यंजकान् व्यापारान् व्यंजकाभिनयौ समावित्यमरः॥ परिचे
तुं अभ्यसितुं उद्यतेव स्थिताकुतः मलयमारुतेनकंपितपल्लवा पल्लवशब्देन हस्तोगम्यते॥ स

कलिकासकोरका कलिका कोरकः पुमानित्यमरः ॥ सद्वकारश्लेना कलिः कलहः कलहो द्वेषउच्यते ॥ कलिस्यात्कलहे शूरे कलिरंत्ययुगेषु धीतिविश्वः ॥ कामोरागः तज्जितामपिजितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः ॥ मनः अमदयत् ॥ ३३ ॥ प्रथममिति ॥ सुरभिगंधिषों

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरलाइवमुग्धवधूकथाः
सुरभिगंधिषुशुश्रुविरेगिरः कुसुमितासुमितावनराजिषु ॥ ३४

सांतासुरभिगंधिषु गंधस्येतिइकारः कुसुमानिआसांसंजातानि कुसुमिताः तासु वनराजिषुवनपंक्तिषु अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमंप्रारंभेषुउदीरिताःउक्ताः अतएवमिताः अपरिमिताः गिरः आलापाः प्रविरलाः मुग्धाः स्तोकोक्ताः मुग्धवधूनां

- 29 -   कथाः वाचइवशुश्रुविरेश्रुताः ३४ ॥

श्रुतीति सुरवाः कर्णमधुराः भ्रमरस्वना एवगीतयो यासांताः कुसुमान्येवकोमलदंतरुचोदंतकांतयोयासांताः अनेनसस्मितत्वंविवक्षितंउपवनांतलताः पवनेनआहतैः कंपितैः किसलयैः सलयैः साभिनयैः लयशब्देन लयानुगताभिनयोलक्ष्यते उपवनांतेपवनाहतैरितिसक्रियत्वाभिधानात् पाणिभिरिवबभुः रेजुः अनेनलतानां नर्तकीसाम्यंगम्यते ॥ ३५ ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदंतरुचोबभुः ॥ उपवनांत
लताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिवपाणिभिः ॥ ३५ ॥ ललितविभ्रमबं
धविचक्षणंसुरभिगंधिपराजितकेसरं ॥ पतिषुनिर्विविशुर्मधुरांगनाः स्म
रसखंरसखंडनवर्जिताः ॥ ३६ ॥

रलितेति ॥ अंगनाः ललितविभ्रमबंधविचक्षणंमधुरविलासघटनापटुतरंसुरभिणामनोहरेणगंधेनपराजितकेसरंनिर्जितबकुलपुष्पंएतस्यकलिकागंधफलीस्यादथकेसरेबकुलइत्यमरः ॥ स्मरस्यसखायस्मरसखंस्मरोद्दीपकमित्यर्थः मधुंमद्यंअद्वेष्याःप्रसन्नचेतिप्रसि

नवम
८२

चेति पुंल्लिंगत्ता उत्कंठ्यम करंदरयम घस्य साक्षिकस्या पिवा चक्र: अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंन्नपुंसकत्वे मधुरिति पनिषु विपर्यय रसखंडन वर्जितं अनुरागभंगरहितं यथा न था निर्विघ्नं परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ शुशुभिरे इति ॥ विकचतामरसाः विकसित कमलाः मदेन कलोः अ

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथसिंजितमेखलाः ॥ विक
चतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

व्यक्त मधुर ध्वनंतः उदकलोलविहंगमाः जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः मदकलोदकलोल विहंगमाः गृहेषु दीर्घिकाः वाप्यः स्मितेन चारुतराणि आननानि यासां ताः श्लथाः सिंजिताः मुखराः या सां ताः सिंजितेति कर्तरि क्तः स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥ ३७ ॥

उपययाविति मधुना मधुसमयेन खंडिता ह्यासंगमिनाक्षयितेन खलूत्तरायणे रात्रयः खंडिता स्थायाचना यका ध्वन्यते हिमकरोदयेन चंद्रोदयेन पांडुमुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्येव छविर्यस्याः सा रजन्येव वधूः इ ष्टसमागमनिर्वृतिं प्रियसंगमसुखं अनिनयीः अप्राप्तया इण् धातोः कर्तरि क्तः वनितया सहशा तु सं तनु

उपययौ तनुतां मधुखंडिता हिमकरोदयपांडुमुखच्छविः सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं
वनितयानितया रजनीवधूः ३८ अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतरागपरिश्रमनो
दिभिः कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनं ३९

तां न्यूनतां कार्श्यं च उपययौ ३८ अपतुषारेति हिमकरश्चंद्रः अपतुषारतया अपगतनीहारतया विशदप्रभैः निर्मलकांतिभिः सुरतरागपरिश्रमनोदिभिः सुरतसंगखेदहारिभिः अंशुभिः किरणैः मकरेण ऊर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तं लब्धावकाशा बाहुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः कुसुमचापं काममतेजयत् अशानयत् तेजनिशाने इति धातोर्ण्यंतात् लङ् सहकारिलाभात् कामोपि तीक्ष्णो भूदित्यर्थः ३९

ः नवम ३२

द्रुतेति द्रुतहुताशनदीप्तिः आह्लादिउज्वलितानि प्रभं यत्नकुसुमं कर्णिकारमित्यर्थः वनश्रियः
उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिरभूदित्यर्थः लिविशेषः दलेषु केसरेषु च पेशलं
सुकुमारपत्रकिंजल्कमित्यर्थः आद्दितां प्रियैरिति विशेषः नूतनकुसुमं युवतयः अलके

द्रुतहुताशनदीप्तिवनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् युवतयः कुसु
मं दधुराहितं तद्दलकेदलके सरपेशलं ४० अलिभिरंजनबिंदुमनोहरैः कु
सुमपंक्तिभिर्निपातिभिरंकितः नखलु शोभयतिस्मवनस्थलीं नतिलकस्तिलकः
प्रकुनलेषुदधुः ४० अलिभिरिति अंजनबिंदुमनोहरैः कज्जलकणसुंदरैः कुसुमपंक्तिषु नि
पतंतियेतैः अलिभिः अंकितः चिन्हितः तिलकः श्रीमान्नामवृक्षः तिलकः क्षुरकः श्रीमानित्य
मरः वनस्थलीं तिलकोपत्ररचनाविशेषकः तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकं द्वितीयं च
तुरीयं च नस्त्रियामित्यमरः प्रमदामिव शोभयतिस्मेतिन अपितु शोभयदित्यर्थः लट्स्मेति स्मशब्दयोगा
त्भूतार्थेलट् ४१

अमदयदिति तरुचारुविलासिनीतरीपुंसः चारुविलासिनीव नवमल्लिका सप्तला स्यात् लता सप्तला
नवमल्लिकेत्यमरः मधुनोमकरंदस्य मद्यस्य च गंधिना सनाथया गंधप्रधानयेत्यर्थः किसलयमेव अधर
स्तत्रसंगतया प्रसक्तनरागयेत्यर्थः कुसुमैः संभृतया संपादितया कुसुमरूपयेत्यर्थः स्मितरुचा हास्यका
न्त्यामनः पश्यतामिति शेषः अमदयत् ४२ अरुणेति विलसंतीति विलसनशीलाः पुरुषाः वीक्षपल

अमदयन्मधुगंधिसनाथया किसलयाधरसंगतयामनः कुसुमसंभृतया नवमल्लि
कास्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ४२ अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रव
णलब्धपदैश्च यवांकुरैः परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ४३
पेव्यादिना घिनुण् प्रत्ययः अरुणस्य अनूरोः रागमारुण्यं निषेधंति तिरस्कुर्वंतीति अरुणरागनिषेधि
भिर्तैः कुंकुमादिरंजनात् तत्सदृशैरित्यर्थः तमन्वेत्यनुबध्नातितच्छीलं तन्निषेधंनिलस्यवानुकरोतिद्वति
शब्दः सादृश्यवाचकः इतिदंडी अंशुकैर्वस्त्रैः श्रवणेषु लब्धपदैः निवेशितैरित्यर्थः यवांकुरैश्च परभृताविरु
तैः कोकिलाकूजितैश्च इत्येतैः स्मरबलैः कामसैन्यैः अबलायां एकः रसो रागो येषां ते अबलैकरसाः स्त्रीप

नवम
१४

उपचितेति शुचिभिः शुभ्रैः कणैः रजोभिः उपचिताचयया पुष्टा वयया अलिकदंबकयोगमुपेयुषी प्राप्ता तिलकजाति तिलकवृक्षोत्थामंजरी अलके पुयत्नाजालकआभरणविशेषः तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशा कांतिर लक्ष्यत भृंगसंसर्पिणी शुभ्रा तिलकमंजरी नीलालकासक्तमुक्ताजालमिवअलक्ष्यतेति वाक्यार्थः ४४

उपचिता चयवाशुचिभिः कणैरलिकदंबकयोगमुपेयुषी सदृशकांतिरलक्ष्यतमंज
रीतिलकजालकजालकमौक्तिकैः ४४ ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचू
र्णमृतुश्रियः कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ४५

ध्वजेति अलिव्रजाः मदनस्य कामस्य धनुर्भृतः धानुष्कस्य ध्वजपटं पताकाभूतं ऋतुश्रियः वसंतलक्ष्म्याः छ
विकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखालंकारचूर्णीभूतं सपवनं यत् उपवनं तस्मिन् उत्थितं कुसुमानां केसरेषु
किंजल्केषु ये रेणुस्तमन्वयुः अन्वगच्छन्नूयातेर्लुङ् ४५

24

श्लोक त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ४७

अनुभवन्निति नवा दोला प्रेंखा यस्मिन् तं नवदोलम् उत्सवं वसंतोत्सवम् अनुभवन् अबलाजनः पटुरपि निपुणो
पि प्रियकंठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिंगितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां बाहुलतां जलतां जडतां
शैथिल्यं डलयोरभेदः शिथिलतामित्यर्थः अनयत् दोलाक्रीडासु पतनभयनिमित्तकेन प्रियकंठमाश्लिष्य

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकंठजिघृक्षया अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलतां जलतामबलाजनः ४६ ~~अथयथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसि~~
~~स्वः भरस्पतिश्चकमे मृगयारतिं समधुसन्मधुमन्मथसन्निभः ४८~~
दित्यर्थः ४७ त्यजतेति बतेत्यामंत्रणे विस्मयामंत्रणे बत्यमरः बत अंगनाः मानं कोपं त्यजत स्त्रीणामीर्ष्याकृ
तः कोपो मानोन्यासंगो नि प्रियद्वत्यमरः विग्रहैः विरोधैरलं विग्रहो न कार्य इत्यर्थः गतमिति चतुरमुपभोगक्षमं
वयो यौवनं पुनर्नैति न गच्छतीत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्रायेण पुंस्कोकिलैः परभृताभिः कोकिलाभिः निवे

25

नवम
१९

दितेसति यधूझनोरमनेस्मरेमे कोकिलाकूजितोद्दीपकस्मरः स्त्रीजनः कामशासन भयादिवोपकृस्वल ह्वित्यर्थः ४७
अथेति अथानंतरंमधुमथ्नातीतिमधुमधुमद्विष्णुः संपदादित्वात् क्विप्मधुर्वसंतः मथ्नातीतिमथः पचाद्यच् मनसः
मथः मन्मथः तेषांसन्निभः सदृशः मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः नरपतिर्दशरथः विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन्

अथयथासुखमार्तवंसमनुभूयविलासवतीसखः नरपश्चेतिकमेमृगयारतिंसमधुम
न्मधुमन्मधुसंनिभः ४८ परिचयंचललक्ष्यनिपातनेभयरुषोश्चतदिंगितबोधनं
श्रमजयात्प्रगुणांचकरोत्यसौतनुमतोनुमतासचिवैर्ययौ ४९

ऋतुं प्राप्तोत्यार्तवः तंउत्सवंवसंतोत्सवंयथासुखसमनुभूयमृगयारतिंमृगयाविहारंचकमेअवकांक्ष ४८ व्यसनासं
गदोषपरिहरन्नाहपरिहृचयमिति असौमृगयाचललक्ष्याणिमृगगवयादीनितेषांनिपातनेपरिचयंअभ्यास
नंचकरोतितनुंशरीरंश्रमस्यजयान्निरासात्प्रगुणाप्रकृष्टलाघवादिगुणवतींचकरोतिअतःहेतोःस

२८

चिवैरनुमतोययौसर्वचैनन्नुयुद्धोपयोगीअतस्तदपेक्षयामृगयाप्रवृत्तिर्नतुव्यसनितयेतिभावः ४९ मृगेति
मृगाणांवनंतस्योपगमःप्राप्तिःतत्रक्षमंअर्हंवेषंबिभर्तीतिसतथोक्तः मृगयाविहारानुगणवेषधारीत्यर्थः विपुल
कंठेनिषक्तशरासनोलग्नधन्वानासवितेववसवितापुरुषश्रेष्ठःउपमितसमासः सराजाअश्वखुरोद्धतरेणुभिःग

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकंठनिषक्तशरासनः गगन
मश्वखुरोद्धुतरेणुभिर्नृसवितासवितानमिवाकरोत् ५०

गनंवितानंतुच्छंअसदिवाकरोत्गगनंनालक्ष्यतेत्यर्थः वितानंतुच्छमंदयोरितिविश्वः अथवासवितानमिसेकंप
दंसवितानंउल्लोचसहितमिवाकरोत्अस्त्रीवितानमुल्लोचइत्यमरः ५० छ छ छ

30

नवम
९७

ग्रथितेति वनमालया वनपुष्पस्रजा ग्रथितमौलिः बद्धधम्मिल्लः तरूणां पल्लवैः पत्रैः सवर्णसमानः तनुच्छदो य
म्यस्य तत्तथोक्तः इदं च वर्मणः पल्लवसावर्ण्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थं तुरगस्य वल्गनेन गतिविशेषे
ण चंचलकुंडलो सौ दशरथः रुरुभिर्मृगविशेषैः। चेष्टिता अध्यासिता या भूमयस्तासु विरुरुचे बिदिद्युते ५१

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुणपल्लवसवर्णतनुच्छदः तुरगवल्गनचंचलकुंडलो
विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ५१ तरुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षण
वृत्तयः ददृशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनंदितकोसलं ५२

तरुलतेति तरुषु लतासु विनिवेशिता विग्रहाः संक्रमितास्थानः भ्रमरेषु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दृग्व्यापा
रा यासां ताः वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं नयनेन नीत्या नंदितास्तोषिताः कोसला येन तं दशरथं अध्वनि
मार्गे ददृशुः प्रसन्नपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददृशुरित्यर्थः ५२

31

चरंतीति ठक् २

श्वगणीति स दशरथः शुनां गणः श्वगणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः तैः वागुरा मृगबंधनरज्जुः वा
गुरा मृगबंधनी इत्यमरः तया चरंतीति वागुरिकाः जालिकाः द्वौ वागुरिकजालिकाविति अमरः तैश्च प्रथम
मास्थितमधिष्ठितं व्यपगता अनलाः दावाग्नयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तत्तथोक्तं दस्युतस्करमोषकाइत्य

श्वगणवागुरिकैः प्रथमं स्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः स्थिर
तुरंगमभूमिनिपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनं ५३

मरः कार्ये इनविशो धनमादौ आतुरं निकमिति प्रविविक्षुः आसन्नाश्वानुगतः प्रविशी इदासंकटे च गहनेच न
तिष्ठदिति कामंदकेनोक्तं स्थिरा दृढा पांकादि रहिता तुरंगमयोग्या भूमिर्यस्य तत् निपानवत् आहावयु
क्तं आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये इत्यमरः मृगैः हरिणादिभिः वयोभिः पक्षिभिः गवयैः गोस
दृशैः अरण्यपशुविशेषैश्च उपचितं समृद्धं वनं विवेश ५३ ४ ६ ७ ६

32

-नवम
९७

अथेति अनाधिः मनोव्यथारहितः नरेषु वरः श्रेष्ठः रवेण धनुष्टंकारेण रोषिताः केसरिणः सिंहाः येन स नरवरोरवरोषितकेसरी कनकमिव पिंगः पिशंगो यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं संयुक्तं त्रिदशायुधं इंद्रचापं नभस्यो भाद्रपदो भाद्रपदाः समाः इत्यमरः भाद्रपदमासइव स्थूलनभस्यः अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुरादद उपाददे ५४ तस्येति स्तनप्र

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिंगतडिद्गुणसंयुतं धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोषितकेसरी ५४ तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारं ५५

णयिभिः स्तनप्रार्थिभिः एणशावैः हरिणशिशुभिः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः व्याहन्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्मिन् तत् कुशाः गर्भे येषां तानि मुखानि यस्य तत् कुशगर्भमुखं तस्य यूथस्य अग्रसरः पुरःसरः गर्वितः दृप्तः कृष्णसारो यस्य तन्मृगाणां यूथं कुलं सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंन्नपुंसकमित्यमरः तस्य दशरथस्य पुरस्तात् अग्रे आविर्बभूव ५६

33

तदिति जवनो जवनशीलः जुचंक्रम्येत्यादिना युच् प्रत्ययः तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवीत्यमरः तं वाजिनमश्वं गतेन आरूढेन तूणीइषुधिः बह्वादिभ्यश्चेति स्त्रियां ङीष् तस्याः मुखात् विवरात् उद्धृत शरेण राज्ञा प्रार्थितमभि

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्तिः
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ५६

यातं यांचायामभियानेन प्रार्थनाकथ्यते बुधैरिति केशवः अत एव विशीर्णा पंक्तिः संधिभावो यस्य तन्मृगयूथं कर्तृ आर्द्रैः भयाद्रश्रुसिक्तैः आकुलैः भयचकितैः दृष्टिपातैः वातेरितैः पवनप्रेरितैः उत्पलदलप्रकरैरिंदीवरदलवृंदैः अभङ्गवत् वनं श्यामीचकार ५७

38

नवम
८

लक्षीकृतस्येति हरिरिंद्रो विष्णुः वा तस्येव प्रभावो यस्य सः धन्वी धनुष्मान् स नृपो लक्षीकृतस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो देहं व्यवधाय अनुरागाद्दंतर्धाय स्थितां सहचरतीति सहचरी तां प्रपश्य नादित्वे चरते ष्टि करणात् ङीप् यथाह वामनः अनुचरतीति चरते ष्टित्वादिति सहभूतां सहरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामिन

लक्षीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहं
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ५७

या स्वयं कामुकत्वात् कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् आकर्णकृष्टमपि दुः प्रतिसहरमपीत्यर्थः बाणं प्रतिसंजहार निपुणत्वादित्यर्थः नैपुण्यं धन्वीत्यनेन गम्यते ५७

तस्येति त्रासात् भयात् अतिमात्रचपदुलैः अत्यंतचंचलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि चतुरकांतानां विलोचनविलासव्यापारान् स्मरयतः साहश्याद् स्मरयतः अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः तस्य नृपस्य कर्णांतमेत्य निविडोपि दृढोपि मुष्टिः विभिदे स्वयमेव भिद्यते स्म भिदेः कर्मकर्तरि लिट् कामिनः तस्येति

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः कर्णांतमेत्य विभिदे निविडोपि मुष्टिः त्रासातिमात्रचटुलैः
स्मरयतः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ५८ उत्तस्थुषः शिशिरपल्वलपंक
मध्यात् मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णं जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं व्यक्तं

या विभ्रमः स्मृतिजनितकृपातिरेकात् मुष्टिभेदो न तु नैपुण्यादिति तात्पर्यं ५८ उत्तस्थुष इति सः नृपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्तांकुराणां कवलाः ग्रासाः तेषां अवयवैः भ्रमविवृत्तमुखभ्रंशिभिः शकलैः अनुकीर्णं व्याप्तं आयताभिः दीर्घाभिः आर्द्रपदपंक्तिभिः व्यक्तं शिशिरपल्वलपंकमध्यात् उत्तस्थुषः उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ५९

नयम
९१

तं वाहनादिति वराहाः वाहनादश्वात् ईषदवनतोत्तरकायं किंचिदवनतोत्तरकायं विध्यंतं प्रहरंतं उद्धृतसटाः ऊ
र्ध्वकेसराः संतः सटा जटा केसरयोरिति विश्वः प्रतिहंतुमीषुः प्रतिहंतुमैच्छन् अस्य नृपस्य इषुभिः
सहसा जघनानां आश्रयेषु अवष्टंभेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः एतेन वराहाणां मनस्वित्वं नृप

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीषद्विध्यंतमुद्धृतसटाः प्रतिहंतुमीषुः नात्मा
नमस्य विविदुः सहसा वराहा वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ६०

स्य हस्तलाघवं चोक्तं ६० तेनेति अभिघातेन रभसः औत्सुक्यं यस्य तस्य अभिहंतुमुद्यतस्येत्य
र्थः वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्य आकृष्य मुक्तः पत्री शरः वि
ग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य अशोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तपुंखो यस्य स तथोक्तः सन्

37

36

तं महिषं प्रथमं पातयामास स्वयं पश्चात् पपात अत्र पातयामासेति प्रयुज्यते नेति दीक्षितः अनुप्रयोगस्य व्यवहि
तेविपर्ययस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् पातयां प्रथममासेत्यपप्रयोग इति पाणिनीयः यथा ह वार्त्तिककारः
विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति ६१ प्राय इति नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शर

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः निर्भिद्य विग्रहमशोणि
तलिप्तपुंखस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ६१ प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमांगान्
खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शृंगं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषामत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दी

विशेषैः खड्गान् मृगान् गंडके खड्गखड्गिनावित्यमरः प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृंगभंगेन
लघूनि अग्ररूपाणि उत्तमांगानि शिरांसि येषां तान् चकार न त्ववधीदित्यर्थः कुतः दृप्तविनयाधि
कृतः दुष्टनिग्रहनियुक्तः राजा परेषां प्रतिकूलानां अत्युच्छ्रितं उन्नतं शृंगं विषाणं प्राधान्यं वा शृंगं प्रा
धान्यसान्वोरित्यमरः न ममृषे न सेहे दीर्घमायुः जीवितकालं न ममर्षेति न किंतु ममर्ष एवेत्यर्थः ६२

नवम
२०

व्याघ्रानिति अभीः निर्भीकः सः राजा गुहाभ्यो अभिमुखं संमुखं उ ऋतितान् आगतान् वानेन वाधु नारुणान् पुष्पः विकसिताः ये आसनस्य सर्जवृक्षस्य अग्रे चिटपास्तानि यस्खितान् इषुधिभृ तानित्यर्थः व्याघ्राणां चित्ररूपत्वात् उपमानं पुष्पविशेषणं अनुपसर्गान् पुष्पशी वञ्च शीला

व्याघ्रान् भीरभिमुखोत्पतितान् गुहाभ्यः फुल्लासनाग्रविटपानिव वानरुणान्
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषात् तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ६३

घाइति निष्ठा टकारस्य टत्वं निपातः सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवका इत्यमरः शरैः पूरिता नि वक्त्ररंध्राणि येषां तान् व्याघ्रान् शिक्षाविशेषेण अभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया क्षिप्रहस्त तया निमेषात् तूणीचकार तूणापूरं पूरितानित्यर्थः ६३ ७ ६७ ७

३९

निर्घातेति कुंजेषु लीनान् निकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदर इत्यमरः सिंहान् जिघांसुः हन्तुमि च्छुः निर्घातो व्योमोत्थितः औत्पातिकः शब्दविशेषः तद्वद् उग्रैः ज्यानिर्घोषैः रौद्रैः मौर्वीशब्दैः क्षोभ यामास अत्रोत्प्रेक्ष्यते नेतेषां सिंहानां संरब्धानि वीर्येण उदग्रेषु अन्न मृगेषु विषये यो राजशब्दस्य

निर्घातोग्रैः कुंजलीनान् जिघांसुर्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान्
नूनं नेषामभ्यसूयापरोऽभूद् वीर्योदग्रे राजशब्दे मृगाणां ६४

स्मिन् अभ्यसूयापरः अभूत् नूनं अन्यथा कथमेतान् अन्विष्य हन्यादित्यर्थः मृगाणामिति पाठे समा से गुणभूतत्वात् राजशब्देन संबंधो दुर्घटः शालीनवृत्तमेतत् ६४ ३ ७ ३ ७

४०

र॰नव ४१

तानिति काकुत्स्थो रघुः गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वैरं यैस्तान् कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्नाः मुक्ताः गज
कुंभमौक्तिकानि येषां तान् सिंहान् हत्वा आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामा
नृण्यं अनृणत्वं मार्गणैः शरैः मार्गणो याचके शरे इति विश्वः गतं प्राप्तमिव अमंस्त मेने ६५

तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान् काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् आत्मानं रणकृत
कर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ६५ चमरान् परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचि
दाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी नृपतीनिव तान् जगाम शांतिं सितवालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः ६६

चमरानिति क्वचिच्चमरान् परितः अभितः परित इत्यादिना द्वितीया प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः
आकर्णविकृष्टान् भल्लान् इषुविशेषान् वर्षतीति तथोक्तः स नृपो नृपतीनिव तान् चमरान् सि
तवालव्यजनैः शुभ्रचामरैः वियोज्य विहीकृत्य सद्यः शांतिं जगाम शूराणां परकीयमैश्वर्यमेव अस
ह्यं न तु जीवनमिति भावः औपच्छंदसिकं वृत्तं ६६

अपीति स नृपः तुरगसमीपात् उत्पतंतमपि सुप्रहरमपीत्यर्थः रुचिरकलापं भासुरबर्हं मत्वा मनसि रोचतीति मयूरः बर्हि
णः पृषोदरादित्वात् साधुः चित्रेण माल्येन अनुकीर्णे रत्यां विगलितबंधे प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः
प्रवृत्तचित्तः उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति कप्प्रत्ययः न बाणलक्ष्यीचकार न प्रजहारेत्यर्थः ६७

अपि तुरगसमीपादुत्पतंतं मयूरं न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार सपदिग
तमनस्कः चित्रमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रियायाः ६७ तस्य
कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकं आचचाम सतुषारसीकरो भि
न्नपल्लवपुटो वनानिलः ६८

तस्येति कर्कशविहारात् दृढव्यायामात् संभवो यस्य तं आनने विलग्नजालकं बंधकदंबकं तस्य नृपस्य
स्वेदं सतुषारसीकरः शिशिराम्बुकणसहितः भिन्नाः निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशाः येन सः वनानिलः
आचचाम जहारेत्यर्थः रथोद्धतावृत्तमेतत् ६८

नवम इतीति इति आत्मनो विस्मृतमन्यत् अनुकरणीयं कार्यं येन तं विस्मृतान्यकार्यांतरमित्यर्थः सचिवैरवलंबिता
७२ धूः नाभ्यर्यस्य तं ऋक्पूरब्धूरित्यादिना अच् प्रत्ययः समासांतः अनुबंधसेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो
यस्य तं नराधिपं मृगया इति मृगया परिचर्या मृगया दीनामुपसंख्यानमिति शप्रत्ययांतो निपातः

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलंबितधुरं नराधिपं परिवृद्धरागमनुबंधसेवया मृग
या जहार चतुरेव कामिनी ६९ सललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिका
सनाथां नरपतिरतिवाहयांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामां ७०

चतुरा विदग्धा कामिनी वजेहार आचकर्ष वशीचकार जातु कामः कामानामुपभोगेन न शाम्यतीति भावः
सुमलीवृत्तमेतत् ६९ सललितेति स नृपतिः सुललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या
यस्यां तां ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथां तत्संधानात् सदीपामित्यर्थः त्रियामां रात्रिं क्व
चिदसमेतपरिच्छदः परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः अतिवाहयांबभूव गमयामास पुष्पिताग्रा वृत्तमेतत्

उषसीति उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः गजयूथानां कर्णैरेव तालैः वाद्यभेदैः विनीतनि
द्रः स नृपतिः तत्र वने मधुराणि विहंगानां विकूजितान्येव बंदीनां मंगलानि मंगलगीतानि शृण्वन्
अरमत ७१ अथेति अथ जातु कदाचित् रुरोर्मृगस्य गृहीतवर्त्मा स्वीकृतरुरुमार्गः विपिने व

उषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः अरमत मधुराणि
शृण्वन् विहगविकूजितवंदिमंगलानि ७१ अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पा
र्श्वचरैरलक्ष्यमाणः श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ७२

ने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः तुरंगवेगादित्यर्थः श्रमेण फेनमुचा सफेनाविद्यत इत्यर्थः तुरंगमेण त
पस्विभिः गाढां अवगाढां सेवितां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ७२

नवम ७३

कुंभेति तस्याः तमसायाः अंभसि कुंभपूरणेन भवः उत्पन्नः पटुः स्पष्टः उपदुमधुरः उच्चैः गंभीरः निनदः ध्वनिः उच्चचार उदीयाय यदुनिनदं सन्नृपः द्विरदबृंहितं तेन शंकत इति द्विरदबृंहितशंकी सन् शब्दे नेशब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनमिषुं विससर्ज चैस्यागतावभमे मेनन् ७३ नृपतेरिति

कुंभपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोंभसि तस्याः तत्र स द्विरदबृंहितशंकी शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ७३ नृपतेः प्रतिषिद्धमेव यत्कृतवान्पंक्तिरथो विलंघ्य तत् अपथे पदमर्पयंति हि श्रुतवंतोपि रजोनिमीलिताः ७४

यत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धं अकरणीयमेव तत् कर्म गजवधरूपं पंक्तिरथो दशरथो विलंघ्य अतिक्रम्य अविचार्य लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करीवधः न कुर्यादिति शास्त्रमुल्लंघ्य कृतवान् ननु विदुषस्तस्य कथमीदृक् विचेष्टितमित्याशंक्याह अपथ इति श्रुतवंतोपि विद्वांसो

सोपि रजोनिमीलिताः रजोगुणावृत्ताः संतः नपंथानुस्यपथं पथो विभाषेति वा समासांतः अपथं नपुंसकमिति नपुंसकत्वं अपंथास्त्वपथं तुल्यमित्यमरः तस्मिन् अपथे अमार्गे पदं अर्पयंति हि निक्षिपंति हि प्रवर्तत इत्यर्थः वैतालीयं वृत्तं ७४ हा तातेति हे तात हा तात जनकः हा विषादे

हा तातेति क्रंदितमाकर्ण्य विषण्णस्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य स कुंभं मुनिपुत्रं तापादंतःशल्य इवासीत्क्षितिपोपि ७५

रुग्गर्निषु तात तु जनकः पितेति त्रुभयत्राप्यमरः हा तातेति क्रंदितं क्रोशनमाकर्ण्य विषण्णो भग्नोत्साहः सन् तस्य क्रंदितस्य यो वेतसैः गूढः छन्नः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तं अन्विष्यन् शल्येन शरेण प्रोतं स्यूतं शल्यं शंकी शरेण विद्ध इति निश्चयः स कुंभं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोपि तापाद्दुःखात् अंतः शल्यं यस्य सोंतः शल्य इवासीत् विमनाः मग्न इत्येतत् ७५

नवम
१४

तेनेति प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन पापभीरुत्वं सूचितं तेन राज्ञा तुरगात् अवतीर्य पृष्टान्वयो ब्रह्महत्या
शङ्कया पृष्टकुलो जलकुम्भनिषण्णदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राज्ञे स्खलद्भिः अक्षरपदैः अक्षराङ्कितैर्वाग्जा
तु अर्द्धोच्चारितैरित्यर्थः आत्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्विसुतश्च द्विजेतरतपस्विसुतस्तं कथयाम्बभूव

तेनावतीर्य तुरगात् प्रथितान्वयेन पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्खलद्भिरात्मानमक्षरपदैः कथयाम्बभूव ७६

न तावत् ऋषिवर्णिक इवाहमस्मि किंतु करणः वैश्यात् करणः शूद्र्यामिति याज्ञवल्क्यः कुतो ब्रह्म
हत्येत्यर्थः तथा च रामायणे ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयतां न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मन
सो व्यथा शूद्र्यायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिपेति ७६ ५ ५ ३

तदिति तच्चोदितः तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः सन् नृपतिः अनुद्धृतशल्यं अनुत्पाटितशरमेव तं मुनिपुत्रं अवसन्नदृशोः नष्टचक्षुषोः अक्षयोरित्यर्थः पित्रोः मातापितरौ पितामात्रेत्येकशेषः
सकाशं समीपं निनाय इदं च रामायणविरुद्धं अथाहमेकः संदेशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ अस्याशायमहं

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ७७

पुत्रं तं मुनिं सह भार्ययेति तत्र नदीतीर एव मृतपुत्रं प्रति पितरौ आनयनाभिधानात् तथागतं वेतसय
ढं एकश्चासौ पुत्रश्च तमेकपुत्रं एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतित्वसूचनार्थं तं मुनिपुत्रं उपेत्य सान्निध्य
अज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां पितृभ्यां क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी शशंस कथितवान् ७७

नवम तावितिः तौ जाया च पतिश्च दंपती राजदंतादिषु परमिति जायाशब्दस्य दंभावः जंभावश्चाविकल्पेन निपातनः
९५ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ इत्यमरः बहु विलप्य परिदेव्य शिशोः उरस्तः वक्षसः पंचम्या
स्तसिल् निखातं शल्यं प्रहर्त्रा राज्ञा उद्धारयतां उद्धारयामासतुः स शिशुः परासुः अभूत् अथ वृ

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ७८

द्धो हस्तयोः अर्पितैः नयनवारिभिः एव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात् तैरेव भूमिपतिं शशाप ७८

४८

दिष्टांतमिति हे राजन् भवानपि अंते वयसि अहमिव पुत्रशोकात् दिष्टांतं कालावसानं मरणमित्यर्थः दि
ष्टकाले चदैवे स्यादिष्टिरिति विश्वः अप्रुस्यसि प्राप्स्यसीत्युक्तवंतं आक्रांतः पादाहतः पूर्वं आक्रांत पूर्वो
सुपसुपेति समासः तं प्रथममपकृतमित्यर्थः मुक्तविषं अपकारिणि पश्चादुत्सृष्टविषं भुजंगममिव

दिष्टांतमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकादंते वयस्यहमिवेति तमुक्तवंतं
आक्रांतपूर्वमिव मुक्तविषं भुजंगं प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराधः ७९

तं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराधः प्रथमापराधीकर्तेत्युक्तिः इदं च सहने कारणमुक्तं शापदानात् पश्चात् को
सलपतिः दशरथः प्रोवाच ७९

५०

-नवम
२६

शापोपीति अदृष्टतनयाननपद्मशोभाये न तस्मिन्पुत्रके मयि भगवता पातितः वत्सत्वाद्
पातित इत्युक्तं अयं पुत्रशोकान्म्रियस्वेत्येवंरूपः शापोपि सानुग्रहः वृद्धकुमारयेनेष्टावाप्तिर्नोत्तरीय
कत्वात् सोपकार एवाग्निग्राहकस्यापि अनुग्राहकत्वं अर्थान्तरंन्यासेनाह इंधनैः काष्ठैः इद्धः प्रज्वलि

शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवता मयि पातितोयं
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिंधनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ८०

तः अग्निः कृष्यां कर्षणार्हां इन्धनाद्याकृष्टिचनेरिति क्षयप्रक्षितिं दहन्नपि बीजप्ररोहाणां बीजांकु
राणां जननीमुत्पादनक्षमां करोति ८०

इत्थमिति इत्थं गते त्वत्र चैसति वसुधाधिपेन राज्ञा गतघृणो निष्करुणोहं तु त्वात् अतएव तव वध्यः व
धार्हः अयं जनः अयमिति राज्ञो निर्वेदाद नादरेण स्वात्मा निर्दिष्टः किं विधत्तामित्यभिहिते मया किं विधे
यमिति विज्ञप्त इत्यर्थः समुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रं अनुगंतुं मनो यस्य सोनुगंतुमनाः

इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन एधान्
हुताशनवतः समुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगंतुमनाः सदारः ८१

गंतुकामः सोर्थेरिति मकारलोपः हुताशनवतः साग्नीन् एधान् काष्ठानि ययाचे न चात्र आत्मघात
दोषः अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीवतः भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं तु विधीयत इति वचना
त् ८१

नवम आत्तेति आत्तानुगोराजासपदिअस्यमुनेः शासनं काष्ठसंभरणरूपं आगेकोपिआत्तानुगत्वात्संपाद्यपा
२७ तकेनमुनिवधनिमित्तेनविलुप्तधृतिः नष्टोत्साहः अंतर्निविष्टपदं लब्धस्थानं आत्मविनाशहेतु
शापं अंबुराशिः और्वं ज्वलनं वाडवानलमिव और्वस्तु वाडवानेलइत्यमरः दधत्सन्निवृत्तः ८२

आत्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा संपाद्यपातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः
अंतर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाबुराशिः ८२
इतीश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकालिदासकृतौनवमः सर्गसमाप्तः ९

इतीश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांरघुवंशव्याख्यायांसंजीविनीसमा
ख्यायांनवमः सर्गसमाप्तिमगमत् ९ शके १७५६ जयनामसंवत्सरे ९

श्रीगणेशायनमः

रघुवंश

द्वशमसर्गः[illegible] प्रारंभः।।

र: सर्ग १०

॥१॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आनंदसेन्निस्यमानंदरामनामकध्यानकं ॥ सन्ति: सर्वे ...वर्णौ निःस्वंपेयंपेयं प्रमादिहं ॥ १ ॥
पृथ्वीमिति पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजसः इंद्रवर्चसः अनूनर्द्धेः महासमृद्धेः तस्य दशरथस्य
किंचिदूनं ईषदूनं शरदां वत्सराणां अयुतं दशसहस्रं ययौ एकेन दशसहस्रेण न्यूनमयुतं नि

श्रीगणेशाय नमः ॥ पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ॥ किंचिदूनमनूनर्द्धेः श
गणपति रदामयुतं ययौ ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

युते तथा प्रयुक्तं कोट्यर्बुदं च पद्मस्थानात् स्थानं दशगुणं स्यादिति वचनात् इदं च मुनिशापात्
पर्यवेदितव्यं न तु जननात् षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातानि मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं
न रामं नेतुमर्हसीति रामायणविरोधात् नाभिषेकात् परं तस्यापि सम्यग्विनीतमथ व
र्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजा मिति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात् स एव वि

2

न चैति ससुदशरथः पूर्वेषामपि नृणां ऋणनिर्मोक्षसाधनं एष वा अनृणो यः पुत्री ति श्रुतेः पितृऋणविमुक्तिमु
क्तिकारणं सद्यः शोक एव तमः तदपहंतीति शोकतमोपहं अत्रामयं करइति वद्रूपके सिद्धेपि नदं
न विधिमाश्रित्य अपकृष्टं तमसो रिति उः प्रत्ययः सुतानाभिधानं सुतइत्यभिधानं यस्य तत् सुत
न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनं ॥ सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहं ॥ २ ॥
गणपति अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ॥ प्राङ्मंथादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

नाख्यं ज्योतिर्न चोपलेभे धनप्राप ॥ २ ॥ अतिष्ठदिति प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स त
थोक्तः प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु इत्यमरः ॥ स नृपो मंथनं मथः मथ धातोः कः मंथनात् पूर्वं अ
नभिव्यक्तो अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सो वर्ण इव अर्णव इव चिरमतिष्ठत् अनेन पुत्रबाहुल्यं सूचितं राज्ञो गांभीर्यं सं
तेश्वररत्नरूपत्वं सामग्र्यभावाद्विलंबो न तु वंध्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

3

ऋष्यशृंगेति ऋष्यशृंगो नाम कश्चिदृषिः तदादयः ऋतुमृतौ वा जयंतीति ऋत्विजाः याजकाः ऋत्वि
कृद्धृगित्यादिना क्विन् प्रत्ययांतो निपातः यतात्मानो जितांतःकरणाः संतः बुधाः संतानकांक्षिणः
पुत्रार्थिनस्तस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्तां पुत्राच्छ चेति छ प्रत्ययः इष्टिं यागं आरेभिरे प्रचक्रिये॥४॥

ऋष्यशृंगादयस्तस्य संतः संतानकांक्षिणः॥ आरेभिरे यतात्मानः पुत्रियामिष्टिमृत्विजः॥४॥
तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिं॥ अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः॥५॥

तस्मिन्निति तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः
रावणः तेन उपप्लुताः पीडिताः संतो निदाघार्ताः घर्मातुराः अध्वानं गच्छंतीत्यध्वगाः पंथाः अंता
त्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु इति डप्रत्ययः छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव शाकपार्थिवा
दित्वात्समासः हरिं विष्णुं अभिजग्मुः॥५॥

तइति ते देवाश्च उदन्वंतं समुद्रं उदन्वानुदधौ चेति निपातः प्रापुः आदिपुरुषो विष्णुश्च बुबुधे यो
गनिद्रां जहावित्यर्थः गमनप्रतिबोधयोः रविलंबार्थौ चकारौ तथाहि अव्याक्षेपो गम्यमानस्या व्या

ते च प्रापुरुदन्वंतं बुबुधे चादिपुरुषः॥ अव्याक्षेपो भविष्यंत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणं॥६॥

संगः अविलंब इति यावत् भविष्यंत्याः कार्यसिद्धेः क्षेत्रे णं चिह्नं हि लिंगं च अनैन्यवरता चास्य का
र्यसिद्धेस्तु लक्षणमिति॥६॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥

॥३॥ ।भोगिभोगेति द्यौरोकोयेषांते दिवौकसो देवाः पृषोदरादित्वात्साधुः यद्वा दिवशब्दोदंतोप्यस्ति तत्र
दिवु क्रीडाविति धातोः कप्रत्यये निकः दिवमोको येषामिति विग्रहः हलंतेन विग्रहे ओकारमध्योपि
भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरं भोगः सुखे स्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः। स एव आस

गणपति भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः॥ तत्फणामंडलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं॥७॥

नं सिंहासनं तत्रासीनमुपविष्टं आसेः शानच् ईदास इति ईकारादेशः तस्य भोगिनः फणानां मंड
ले ये उदर्चिषः उद्गततरश्मयः मणयः तैर्द्योतितविग्रहः तं विधं ददृशुः॥७॥ ॥७॥

श्रीय इति कीदृशं विष्णुं पद्मे निषण्णायाः उपविष्टायाः श्रियः क्षौमांतरितामेखलाय स्य तस्मिन्
आसीर्णो करपल्लवो यस्मिन् तस्मिन् विशेषणद्वयेनापि चरणयोः क्षौकुमार्यान् कटिमेखला स्प
र्शसहत्वं सूच्यते। तस्मिन् अंके निक्षिप्तः चरणयो येन तं॥८॥ प्रबुद्धेति पुनः कीदृशं प्रबुद्धं विकसि
तं पुंडरीके तद्वद् दक्षिणी यस्य तं दिवसे तु पुंडरीकमेव अक्षिणी यस्येति विग्रहः बालातपेन निभं सदृशं

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमांतरितमेखले॥ अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे॥ ८॥
गणपति प्रबुद्धपुंडरीकाक्षं बालातपनिभांशुकं॥ दिवसं शारदमिव प्रारंभसुखदर्शनं॥ ९॥

अंशुकं यस्य तं पीतांबरधरमित्यर्थः अन्यत्र बालातपस्य निभो व्याजो यस्य तं दंशुअंशुकं यस्य तं निभो
व्याजसदृक्षयोरित्यभयत्राप्यमरः प्रकृष्टः आरंभः उद्यमः विष्णुसाक्षात्कार रूपः येषां योगिनां तेषां
सुखदर्शनं अन्यत्र प्रारंभे आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबंधिनं दिवसमिव स्थितं॥९॥

श्री० सर्ग २

॥५१॥

प्रभेति पुनः कीदृशं प्रभयानुलिप्तं अनुरंजितं श्रीवत्सं नाम लांछनं येन तं लक्ष्म्याः विभ्रमदर्पणं विलासादर्शं कौ
स्तुभं रत्नमिति अख्यायस्य तं अपां जलानां सारं स्थिरोत्तमणिमित्यर्थः बृहता उरसा बिभ्राणं ॥ १०॥ बाहुभि
रिति दिव्यैराभरणैः भूषितैः विटपाकारैः शाखाकारैः बाहुभिः उपलक्षितं अत एव अपांसे धवलानाम

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं ॥ कौस्तुभाख्यमपांसारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥१०॥
बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ॥ आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरं ॥११॥
दैत्यस्त्रीगंडलेखानां मदरागविलोपिभिः ॥ आयुधैर्हेतिनामवद्भिरुदीरितजयस्वनैः ॥१२॥

गणपति

ध्ये आविर्भूतं अपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितं ॥११॥ दैत्येति दैत्यस्त्रीगंडलेखानां असु
रांगनागंडस्थलीनां यो मदरागः तं विलुंपंति हरंतीति मदरागविलोपिनः तैः हेतिनामवद्भिः
सजीवैः हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः हेतिः शस्त्रार्चिरस्त्रयोरिति विश्वः उदीरितजय
स्वनं जयस्वनमुद्घोषयंतीभिः मूर्तिमतीभिः अस्त्रदेवताभिः उपास्यमानमित्यर्थः ॥१

८

मुक्तेति मुक्तो भगवत्संनिधानात्त्यक्तः शेषेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन कुलि
शव्रणाः अमृताहरणकाले इंद्रयुद्धे यस्य वज्रप्रहाराः तेएव लक्ष्माणि यस्य तेन दुहितुः केस्याः
पत्युः कस्यचित् सर्पराजस्य गरुडात् अभयदाने कृते स्वभक्ष्यभक्षणक्षुभितं पक्षिराजं तदीयोढा
हं त्वत्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववामजानुनी भारेणेव भंक्त्वा भगवान् विनिनायेति महाभारतक

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ॥ उपस्थितं प्रांजलिना विनीतेन गरुत्मता ॥१३॥
योगनिद्रांतविशदैः पावनैरवलोकनैः ॥ भृग्वादीननुगृह्णंतं सौखशायनिकानृषीन् ॥१४॥

गणपति

थां सूचयति विनीतेति नित्यं नेन विनीतेन भगवता शिक्षितेन प्रांजलिना बद्धांजलिना गरु
त्मता गरुडेन उपस्थितं सेवितं ॥१३॥ योगेति योगो मनसो विषयांतरव्यावृत्तिः सैव निद्रा त
स्याः अंते अवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैः अवलोकनैः सुखशायनं पृच्छंतीति सौ
ख्यशायनिकाः तान् पृच्छतां सुस्नातादिभ्य इति ठक् भृग्वादीन् ऋषीन् अनुगृह्णंतं १४

९

र॰ सर्ग १०

॥९॥ प्रणिपत्येति अथ दर्शनानंतरं सुराः सुरद्विषां असुराणां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै प्रणिपत्य सुसं
स्तोत्रैः एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति क्यप् प्रत्ययः। वाक् च मनश्च वाङ्मनसे अचतुरेत्यादिना च प्र
त्यांतो निपातः तयोः गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्मनसगोचरस्तमेनं विष्णुं तुष्टुवुः अस्तुवन् ॥१५॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषां ॥ अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरं ॥१५॥

गणपति नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ॥ अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥१६॥

नम इति पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्ट्रे तदनु सर्गानंतरं विश्वं बिभर्त्रे पुष्णते अथ विश्वस्य ॥९
संहर्त्रे एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने
तुभ्यं नमः ॥१६॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशंक्यौपाधिकमित्याह रसांतराणीति एकरसं मधुरैकरसं दिविभवं दि
व्यं पयो वर्षोदकं देशे देशे स्थाने स्थाने अन्ये रसा इति रसांतराणि लवणादीनि यथा अश्नुते प्राप्नोति
एवम विक्रियो निर्विकारः एकरूप इत्यर्थः त्वं गुणेषु सत्त्वादिषु अवस्थाः स्रष्टृत्वादिरूपाः अश्नुषे ॥१७॥

रसांतराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ॥ देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥१७॥

२ ना २ एकः कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे ॥ नानात्वं रागसंयोगात् स्फटिकस्येव ते स्मृतं ॥१८॥

गणपति अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ॥ अजितो जिष्णुरत्यंतमव्यक्तो व्यक्तकारणं ॥१९॥

एक इति एक एकरूपस्त्वं करणतः उपाधितः नानामवस्थां प्रतिपद्यसे ततस्मात्ते नवं नानात्वं रज्यते अने
नेति रागो द्रव्यं जपाकुसुमादि तस्य संयोगात् स्फटिकस्येव स्मृतं प्रोक्तं ॥१८॥ अमेय इति हे देव त्वं अ
मेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः मितलोकः परिच्छिन्नलोकः अनर्थी निस्पृहः प्रार्थना आवहति संपा
दयतीति प्रार्थनावहः अजितः अन्यैर्न जितः जिष्णुर्जयनशीलः अत्यंतमव्यक्तः सूक्ष्मरूपः व्यक्तस्य स्थूल

रघु सर्ग १०

॥६॥ हृदयेति हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्यनासन्नं अगम्यरूपत्वात् विप्रकृ-
ष्टं च विदुः संनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वेनेव विरोधः तथा अकामं न कामो ऽभिलाषो यस्य तं नि-
त्यपरिपूर्णत्वान्निष्कामं तथापि तपस्विनं लोकत्रयार्थं तापसं विदुः तदुक्तं गीतासु न मे पार्थास्ति
कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणीति किंच यद्यप्यनिष्ठो ऽस्तप

गणपति हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनं॥ दयालुमदयास्पृष्टं पुराणमजरं विदुः॥१९॥

एव विरोधः पालकत्वाद्दयालुं तेन हीनः तं स्पृहित्वा लुकैं च तथाप्यदयास्पृष्टं निःस्पृहं दुष्टजनार्दनत्वा-
त् संहारकत्वात् पुराणं पुरातनं तथापि न विद्यते जरा यस्य तं अजरं निर्विकारत्वात् दक्षरं विदुः
न जीर्यत इति विरोधाऽलंकार एवानद्युक्तं अभासत्वे विरोधं च नाम तेति विरुद्धेनाऽलौकिकमहि

सर्वज्ञ इति हे देव त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः इगुपधाल्लेति कप्रत्ययः अविज्ञातो न केनापीत्यर्थः त्वं सर्वस्य योनिः
कारणं त्वमात्मनैव भवतीत्यात्मभूः न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः त्वं सर्वस्य प्रभुः त्वमनीशः त्वमेकः सर्व-
रूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः॥२०॥ सप्तेति हे देव त्वं सप्तभिः सामभिः रथंतरादिभिः उपगी-

गणपति सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः॥ सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक्॥२०॥
सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयं॥ सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयं॥२१॥

तं स्तुतं तद्धितार्थेत्युत्तरपदसमासः सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलं पूर्ववत्समासः तत्र शेत इति सप्तार्णव-
जलेशयः तां शयवासवासिष्वकालादिति लुक् सप्तार्चिः मुखं यस्य तं अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः सप्ता-
नां लोकानां भूर्भुवस्वरादीनां संश्रयस्तेन भिन्नसंश्रयः एकश्चासौ संश्रयश्च तं एवंभूतं त्वामाचख्युः
॥२१॥

र०सर्ग१०
॥७॥

चतुरिति चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षैरित्यमरः तत्फलं यस्य तत् ज्ञानं चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यस्यां सा चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणं चत्वारो वर्णाः प्रकृतेऽच्यंते अस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः तत्प्रकृतवचने मयट् तद्धितार्थे विषयेऽनुस्

गणपति चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्युगा॥ चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्॥२३॥
अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं॥ ज्योतिर्मयं विचिन्वंति योगिनस्त्वां विमुक्तये॥२४॥

रुषसमासः स एवंविधो लोकस्त्वेवं रूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः जातमिति शेषः इदं सर्वमस्त्वं जेतयदिदं किंचेति श्रुतेः॥२३॥ अभ्यासेति अभ्यासेन निगृहीतं विषयांतरेभ्यो निवर्तितं तेन मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिःमयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वंति अन्विष्यंति ध्या

१४

अजस्येति न जायत इत्यजः अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः तस्य अजस्य जन्मरहितस्यापि जन्मगृह्णतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं त्व

गणपति अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः॥ स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव॥२५॥
शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः॥ पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुं॥२६॥

रूपं को वेद को वेत्ति न कोपीत्यर्थः विदो लटो वेत्तिणलादेशः॥२५॥ शब्दादीनिति किंच कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपः चरितुं तथा दैत्यमर्दने प्रजाः पातुं औदासीन्येन तटस्थेन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थोऽसि भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इति भावः॥२६॥

१५

॥८॥ बहुधेति आगमैः शास्त्रैः सांख्यायनवेदोषिर्के ... पंचक बौद्ध आर्हतायतनादिभिः बहुधाभिन्ना अपिहि
हितेनवःपुरुषार्थसाधकाःपंथानःउपायाःजान्हव्याइमेजाह्नवीयाःगंगाःवृद्धइति छप्रत्ययःओघाःप्रवा
हाइवतेपिआगमैःआगतिभिःबहुधाभिन्नाःसिद्धहेतवस्तार्णवइवत्वय्येवनिपततितिप्रविशन्तियेनकेना

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाःपंथानःसिद्धहेतवः॥ त्वय्येवनिपतन्त्योघाजाह्नवीयाइवार्णवे ॥२७॥

गणपति त्वदावेशितचित्तानांत्वत्समर्पितकर्मणां॥गतिस्त्वंवीतरागाणामभूयःसन्निवृत्तये २८

ष्युपायेनत्वामेवउपायांतीत्यर्थः॥२७॥त्वयीतित्वय्यावेशितंनिवेशितंचित्तंयेषांतुभ्यंसमर्पितानिकर्मा
णियैस्तेषांमन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरुमामेवैष्यसिकौंतेयप्रतिजानेप्रियोसिमेइति
भगवद्गीतावचनात्वीतरागाणांविरक्तानांअभूयःसन्निवृत्तयेमोक्षायेत्यर्थःत्वमेवगतिःसाधनंत्वमे
वेविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतेः॥२८॥ ॥५॥ ॥

प्रत्यक्षइति प्रत्यक्षःप्रमाणगम्यःतवमहदादिःपृथिव्यादिःमहिमाऋद्धिःऐश्वर्यंप्रत्यक्षोपिअपरिच्छेदइयत्तया
नावधार्यःअतद्व्यावृत्त्याकूचेदःयतोवाइमानीतिश्रुतेःअनुमानंक्षित्यादिकंसकर्तृकंकार्यत्वात्घटवदित्यादि
ताभ्यांसाध्यंगम्यंत्वांप्रतिकाकथाप्रत्यक्षमपित्वत्कृतंजगत्अपरिच्छिन्नंतत्कारणस्त्वंप्रत्यक्षःअपरिच्छे

प्रत्यक्षोप्यपरिच्छेद्योमह्यादिर्महिमातव॥ अतद्वागनुमानाभ्यांसाध्यंत्वांप्रतिकाकथा॥२९॥

गणपति केवलंस्मरणेनापिपुनासिपुरुषंयतः॥ अनेनवृत्तयःशेषानिवेदितफलास्त्वयि॥३०॥

द्यइतिकिमुवक्तव्यं॥२९॥केवलमितिस्मरणेनकेवलंकृत्स्नंकेवलःकृत्स्नएकइत्यमरः अपनः पुरुषंस्मा
र्तारंजनंपुनासियतःयादित्यर्थः॥ अनेनपवित्रीकरणेनेवत्वयित्वद्विषयेयाःशेषाःअवशिष्टाःवृत्तयः
दर्शनस्पर्शनादयोव्यापारास्तानिवेदितफलाःज्ञापितफलाःतवस्मरणस्यैवंफलंदर्शनस्पर्शनादीनां
तुकियदित्यवधारयामः॥३०॥

र०सर्ग१०

॥१८॥

उदधेरिति उदधेः रत्नानीव विवस्वतः तेजांसीव दूराणि अवाङ्मनसगोचराणि ते तव चरितानि स्तुतिभ्यो व्य
तिरिच्यंते अधिकानि भवंति निःशेषस्तोतुमशक्यमित्यर्थः॥३०॥ अनवाप्तमिति अनवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं कर्म
ते तव किंचन नास्ति किंचिदपि न विद्यते नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः तर्हि किंनिबंधने जन्मकर्मणी तत्राह

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः॥ स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यंते दूराणि चरितानि ते॥३१॥

गणपति अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते॥ लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः॥३२॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः॥ श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया॥३३॥

लोकेति एको लोकानुग्रह एव ते जन्मकर्मणोः हेतुः कारणं परमकारुणिकस्य ते परमर्थैव प्रवृत्तिः न स्वार्थैवे
त्यर्थः॥३२॥ महिमानमिति तव महिमानं उत्कीर्त्य वचः संह्रियते इति यत् तद्वचः संहरणं श्रमेण वाग्व्यापा
र श्रान्त्या अशक्त्या वा कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् न तु गुणानामियत्तया एतावन्मात्रत्तया न तेषामानंत्या

१८

इत्यर्थः इति ते सुराः तमधोक्षजं अक्षजं इंद्रियजं ज्ञानं यस्मिन् अधोक्षजं विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः
हि यस्मात् परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य सत्यस्य अर्थस्य व्याहृ
तिः उक्तिः युक्तेः स्मादवृते भूतमित्यमरः न स्तुतिः प्रशंसामात्रं महांतो हि यथा कथंचिद्विश्लेन न स्तुत्या इति
भावः परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी। किदित्युणादि सूत्रेण तिष्ठते रिनि प्रत्ययः॥ तस्मिन्नुरूपे स्तुति व कुशलमि

गणपति इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजं॥ भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः॥३४

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यंजितप्रीतये सुराः॥ भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैरृतोदधेः॥३५

त्य कुशलस्यास्ति स्तुणामिति वक्तव्यात् पत्ते॥३४॥ तस्मै इति सुराः देवाः कुशलस्य संप्रश्नेन व्यंजि
ता प्रकटीकृता प्रीतिर्यस्य ९। लक्षितत्तैप्रसादायेत्यर्थः॥ अन्यथा अनवसर विज्ञप्तिः स्वराणामिव निः
फला स्यादिति भावः तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलयाभावेपि उद्वेलात् दुर्मर्यादात् नैरृतो राक्षसः रावणः
स एवोदधिस्तस्मात् भयमाचख्युः कथितवंतः॥३५॥

१८

र-सर्ग-१०
॥ १०

अथेति अथ वेलायां अब्धिकूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां शैलानां रंध्रेषु गह्वरेषु अनुवादिना प्र
तिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषः भगवानुवाच ॥ ३६ ॥ पुराणस्येति
पुराणस्य चिरंतनस्य कवेः तस्य भगवतः वर्णस्थानेषु उरःकंठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता
अतएव कृतः संपादितः संस्कारः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनं संवृतादिर्वा यस्याः सा भारती चरितार्था

गणपति अथ वेलासमासन्नशैलरंध्रानुवादिना ॥ स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ३६ नु
पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ॥ बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ३७
बभौ स दशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ॥ निर्यातशेषा चरणात् गंगेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ३८
कृतार्थैव बभूव एकारस्य संभावना विपरीत भावना ... ॥ ३७ ॥ बभाविति विभोर्विष्णोर्वदनादुद्
गता निःसृता सदशनज्योत्स्ना दंतकांतिसहिता इदं विशेषणं धावल्यातिशयार्थं अतएव सा ...
चरणादंघ्रेः निर्याता वा शेषाच निर्यातशेषा निःसृतावशिष्टेत्यर्थः ऊर्ध्वप्रवर्तिनी ऊर्ध्वप्रवाहिनी गं

20

यदाह भगवांस्तदाह जाने इति हे देवाः वः युष्माकं अनुभावपराक्रमौ भो अनुभावो महिमा पराक्रमः
पौरुषं अनुभावपराक्रमौ रक्षसा रावणेन अंगिना शरीरिणा प्रथममध्यमौ सत्वराजौ रूपौ गु
णौ तमसेव तमोगुणेनेव आक्रांतौ जाने वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥ विदितमिति किंच अकामेन अनिच्छ

गणपति जाने वो रक्षसाक्रांतावनुभावपराक्रमौ ॥ अंगिना तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ३९ ॥
विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयं ॥ अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ४० ॥

योपनतेन प्रमादादागतेन एनसा पापेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव तेन रक्षसा तप्यमानं संत
प्यमानं तपिर्भौवादिकात्कर्मणि शानच् भुवनत्रयं च मे विदितं मया ज्ञायत इत्यर्थः मतिबुद्ध्या
दिना वर्तमाने क्तः क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी ॥ ४० ॥

29

र०सर्ग १०
॥११॥

कार्येष्विति किंच एककार्यत्वात् एकं कार्यं ययोस्तौ तयोर्भावस्तस्मात् हेतोः कार्येषु कर्तव्यार्थेषु विषयेषु व
ज्रिणा इंद्रेण अभ्यर्थ्योऽहं नास्मि अभ्यर्थ्यः इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्मि प्रेरणां विना कार्यं प्रवृत्तिरित्याशयः कथा
हि हि यस्माद्धेतोः वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति न तु वह्निप्रार्थनया इत्येव कारणं

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा॥ स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते॥ ४१॥

गणपति स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे॥ स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा॥ ४२॥ अथा

प्रेक्षावतां स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिर्न परप्रार्थनया स्वार्थश्चायमिंद्रस्येत्याशयः॥ ४१॥ पुरा किल त्रिपुरारिं प्रीण
नाय स्वशिरांसि छित्त्वा दत्तवता दशकंधरेणायं दशमं शिरो वशेषितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह स्वासिधारया स्व
खड्गधारया परिहृतः अच्छिन्न इत्यर्थः दशमो मूर्धा मे चक्रस्य कामं पर्याप्तः लभ्यांशः छेदनीयभाग इव ते
न रक्षसा रावणेन स्थापितः सर्वथा तं हनिष्यामीत्यर्थः॥ ४२॥

तर्हि प्रागुपेक्षित अत आह स्रष्टुरिति किंतु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः तस्य दुरात्मनो रिपोः
रावणस्य अत्यारोहं रूढं अत्यारोहणं अतिवृद्धिरित्यर्थः नपुंसके भावे क्तः भोगिनः सर्पस्य अत्यारूढं चं

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः॥ अत्यारूढं रिपोः सोढं चंदनेनेव भोगिनः॥ ४३॥
गणपति धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः॥ दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः॥ ४४॥

दनेनेव मया सह्यं सोढं चंदनस्यापि स्रष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यं॥ ४३॥ संप्रति वररूपमाह धातारमिति
स राक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणं मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुखः सन् मर्त्यान् नादरेत्यर्थः
दैवात्सर्गात् अष्टविधात् देवसृष्टेः अवध्यत्वं ययाचे हि॥ ४४॥

र॰सर्ग॰१०

॥४२ नर्हि कागतिरित्याशंक्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह सोऽहमिति सोऽहं दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथि
अत इञिति इञ्प्रत्ययः रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं
रणभूमेर्बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि पुष्पनिरासादाहि पूजेति भावः॥४४॥ अचिरादिति हे देवाः यूयं यज्वा

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमं॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयं॥४४॥

गणपति अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः॥ मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः॥४५॥

भिर्याज्ञिकैः विधिवत् कल्पितं उपहृतं भागं हविर्भागं मायाविभिः मायावद्भिः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति
विनिप्रत्ययः निशाचरैः राक्षसैः अनालीढं अनास्वादितं यथा तथा अचिरात् पुनः आदास्यध्वे ग्रहीष्य
थ मया रावणे हते सति कैंकोयज्ञाभविष्यतीत्यर्थः॥४५॥ ॥

नर्हि कागतिरित्याशंक्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह सोऽहमिति सोऽहं दशरथस्य अपत्यं पुमान् वैमानि
कादति मरुतां देवानां पथि व्योम्नि विमानेश्चरंतीति वैमानिकाः चरतीति ठप्रत्ययः घावरणतत्पराः रावणभया
त् मेघेषु अंतर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन्यदृच्छया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभः
तं त्यजंतु॥४६॥ मोक्ष्यध्व इति हे देवाः यूयं शापेन नलकूबरशापेन यंत्रितस्य नियमितस्य पौलस्त्यस्य रावण

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजंतु मरुतां पथि॥ पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः॥४६

गणपति मोक्ष्यध्वे सुरबंदीनां वेणीबंधानदूषितान्॥ शापयंत्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः॥४७॥

स्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षाः तैरदूषितान् अनुपहतान् स्वर्गबंदीनां हृतस्वर्गांगनानां वेणी
बंधान् मोक्ष्यध्वे पुरा किल नलकूबरेण आत्मानमभिसरंत्याः रंभायाः बलात्कारेण संभोगात् क्रु
द्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः स्त्रीणां बलात् ग्रहणे तन्मूर्द्धा तेशतधा भविष्यतीति भारतीया कथा अनुसंधे
या॥४७॥

र·टी० ९३

रावणेति स कृष्णः श्यामवर्णो विष्णुरेव मेघः नीलमेघश्च विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः विश्रवः शब्दात् शिवादित्वादणि कृते विश्रवसो विश्रवण ॥ विश्रवणरवणौ ॥ इति सूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रावणादेशो रावण इति सिद्धं स एव अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः तेन क्लान्तं म्लानं मरुतो देवा एव

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ॥ अभिषिच्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४९

गणपति

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ॥ अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ५० ॥

सस्यं इत्येवं पूरूपेण वागमृतेन कर्णामलिकेन अमृतं यस्य शेषस्यात् पीयूषसलिकेन तामिति विष्णुः अभिषिच्य अभिवृष्या अभिसिंच्य अन्तर्दधे ॥ ४९ ॥ प्रकृतमनुसरति पुरुहूतेति पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूपे उद्यतं विष्णुं अंशैर्मात्राभिः

अथेति अथ तस्य विशांपत्युः दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात् कश्चिद्दिव्यः पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव तदाविर्भावात् तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तमेव पुरुषं विशिनष्टि हेमपात्रेति आद्यस्य पुंसो वि

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ॥ पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५१ ॥

गणपति

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुं ॥ अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहं ॥ ५२ ॥

ष्णोः अनुप्रवेशात् अधिष्ठानाद्धेतोः तेनापि दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहं चतुर्दशभुवनादेरपि हरेः अनिगरीयस्त्वात् वोढुमशक्यं हेमपात्रगतं पयसि पक्वं चरुं पयश्चरुं पायसान्नं दोर्भ्यामादधानः वहन् अनवस्राविनिरूपोपपक्व ओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः हव्यपाके चरुः पुंसि इत्यमरश्च ५२

र.सर्ग.१०

॥५४॥ प्राजापत्येति नृपोदशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबंधिना पुरुषेणोपनीतं न तु वसिष्ठेन प्राजापत्येन शत्रिद्धिमाभिहाभ्यां गतं नृपेति रामायणात् अन्नं पायसान्नं उदन्वताउदधिना आविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारं अमृतं वृषा वासवइव वासवोवृत्रहावृषेत्यमरः प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार ॥५३॥ अनेनेति तस्य राज्ञो द

गणपति प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः॥ वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता॥५३॥
अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः॥ प्रसूतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोपि यत्॥५४॥

शरथस्य गुणाः अन्यैर्दुर्लभाः असाधारणाः अनेन कथिताः आख्याताः यद्यस्मात् त्रयो लोका इति त्रैलोक्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थेष्यञ् तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन् राज्ञि प्रसूतिमुत्पत्तिं चकमे कामितवान् ।त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमुदाय इत्यर्थः॥५४॥ ॥

28

सइति स नृपः चरुसंज्ञास्य संजाता चरुसंज्ञितं वैष्णवं तेजः पत्न्योः कौसल्याकैकेय्योः द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यो ३ दिवश्च पृथिव्यामिति चकारात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः तयोः द्यावापृथिव्योः अह्नःपतिः अहर्पतिः सूर्यः अहरादीनांपत्यादिषु वा रेफ इति उपसंख्यानात् वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः प्रत्यग्रं नूतनं आतपमिव विभजे विभज्य ददावित्यर्थः॥५५॥ अर्चितेति तस्य राज्ञः कौसल्यापत्यं स्त्री कौ

गणपति स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभजे चरुसंज्ञितं॥ द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपं॥ ॥५५॥
अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा॥ अतः संभाविताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः॥५६॥

सल्या वृद्धात्कोसल्लाजादाञ्यङ् इति ञ्यङ् प्रत्ययः ञ्यङः ष्यापाविति चाप् अत एव सूत्रनिर्देशान् कोसल शब्दोदंत्यसकारमध्यमः कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः सलगतौ पचाद्यच् कुशब्दस्य पृषोदरादित्वात् गुणः अर्चिता ज्येष्ठा मान्येत्यर्थः केकयवंशजा कैकेयी प्रिया इष्टा अतः हेतोः ईश्वरो भर्ता नृपः सुमित्राताभ्यां कौसल्याकैकेयीभ्यां संभाविताभ्यां दानेन मानिता मैच्छदिच्छति स्म एवं च सामान्यं तिसृणां भाग

29

र॰ सर्ग॰ १०

॥ ५९

त इति बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य अत एव चित्तज्ञे स्वाभिप्रायज्ञे इत्यर्थः पत्युर्महीक्षितः क्षितीश्वरस्य विशेषणत्रयेण राज्ञोनुसरणतामाह चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्यौ चरोः अर्द्धभागो समभागो तयोः अर्द्धभागौ एकदेशौ ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्यां पुंस्यर्द्धोर्द्धं समे शके इत्यमरः तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः अयं च

गणपति

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः॥ चरो
रर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे॥५७॥

विभागोयं रामायणसंवादी तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधानात् किं तु पुराणांतरसंवादोत्र द्रष्टव्यः उक्तं च नारसिंहे तत्प्राशिष्यति उप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः पिंडाभ्यामल्पमल्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः इति एवमन्यत्रापि सति विरोधे पुराणांतरात्

नु चैवं सत्सपत्नीर्ष्या स्यादित्याशङ्क्याह सा हीति सुमित्रा तयोरुभयोरपि समानः एकः पतिर्ययोः तयोः सपत्न्योः निजसपत्न्यादित्वात् ङीप् नकारादेशश्च भ्रमरी भ्रमरस्त्री गगनावारणस्य गजस्य मदनिष्यंदलेखयोरिव गंडद्वये गतयोरिति भावः प्रणयवती प्रेमवती आसीत् सपत्न्यौ गंडलेखयोः पत्युः वारणस्योपमानं ज्ञेयं॥५८॥ ताभिरिति ताभिः तिसृभिः नृपपत्नीभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय विष्णोरंशः सं

सा[illegible]प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि॥भ्रामरिवारणस्येव मदनिष्यंदलेखयोः॥५८॥
ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः॥ सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः॥५९॥

भवः कारणं यस्य स गर्भः सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः सूर्यत्विषेत्युपधायालोपः अमृता इत्याख्या यासां ताभिः जलप्रवाहनसाम्यात् नाडीभिरिव नाडीभिः वृष्टिविसर्जनीभिः दीधितिभिः अपां विकारो अम्मयः जलमयगर्भ इव दध्रे धृतः जातावेकवचनं दध्रिरे इत्यर्थः अत्र यादवः तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने शतत्रयं हिमोत्सर्गे तद्वत् गर्भस्य सर्जने अंन

५८ विनायक

सममिति समं युगपत् आपन्ना गृहीताः सत्त्वाः याभिस्ताः आपन्नसत्त्वाः गर्भिण्यः आपन्नस
त्त्वा स्याद् दुर्विर्ण्यन्तर्वत्नी तु गर्भिणीत्यमरः। अतएव आपाण्डुरत्विषः पाण्डुरवर्णाः ताः राजपत्न्यः अं
तर्गताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावाः यासां ताः सस्यसंपद इव रेजुः बभुः॥ ५९॥ संप्रति तासां
स्वप्नदर्शनान्याह॥ गुप्तमिति। सर्वास्ताः स्वप्नेषु जलजः शंखः जलज आसिर्गदा शार्ङ्गं च चक्रैर्लाञ्छिताः मू

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः॥ अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः॥ ६०॥ गुप्तं दद
शुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः। जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः॥ ६१॥ ॥

र्तयो येषां तैर्वामनैः कृस्वपुरुषैः गुप्तं रक्षितं आत्मानं रूपं ददृशुः॥ ६१॥ ॥

हेमेति। किं चेति चार्थः। हेम्नः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुंजं विततन्वता विस्तारयता वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघाः
येन सुवर्णेन गरुत्मता गगने ता उह्यन्ते स्म ऊढाः॥ ६२॥ विभ्रत्येति। किं च स्तनयोरन्तरे मध्ये विलंबितं लंबमानं न्यस्यत
इति न्यासः तं पत्न्यान्यस्तं कौस्तुभमित्यर्थः। बिभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्याः सा तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासि
ताः॥ ६३॥ कृतेति। दिविभवा या दिव्या यां त्रिस्रोतसि आकाशगंगायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः परं ब्रह्म वेदरह
जा हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता॥ उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा॥ ६२॥ बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्त
नान्तरविलंबितं। पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया॥ ६३॥ कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्त ग
भिः। ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे॥ ६४॥ ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नान्श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः। मेने
परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः॥ ६५॥
स्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिः
उपतस्थिरे उपासांचक्रिरे॥ ६४॥ ताभ्य इति। पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः आख्यातोपयोगे इत्यपादानात् पं
चमी। तथाविधांस्तत्प्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः आत्मानं जगद्गुरोः विष्णोः गुरुत्वेन हेतुना परार्ध्यं सर्वोत्कृष्टं मेने हि॥
५९

विभक्तेति। एकः एकरूपः विभुर्विष्णुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमा चंद्रः
इव अनेकधा विभक्तात्मा सन्नुवास ॥६६॥ अथेति। अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता अग्र्या चासौ महिषी
च अग्र्यमहिषी कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले ओषधिः रक्तं रात्रौ ज्योतिरिव तमोपहं तीति तमोपहं। अपहं
तेर्तमसोऽति निडप्रत्ययः। तमोनाशकं पुत्रं लेभे प्राप ॥६७॥ रामइति। अभिरमतेऽस्मिन्नित्यभिरामं मनोहरं अधिकरणे

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ॥ उवास प्रतिमा चंद्रः प्रसन्नानामपामिव ॥६५॥ अथाग्र्यमहि
षी राज्ञः प्रसूतिसमये सती। पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥६७॥ राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य
चोदितः ॥ नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममंगलं ॥६८॥ रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा। रक्षागृहगता दीपाः
प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥६९॥

घञ्प्रत्ययः ॥ तेन वपुषा चोदितः प्रेरितः गुरुः पिता दशरथः
तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं मंगलं शुभलक्षणं राम इत्यभिधेयं चक्रे ॥ अभिराम एव रामः ... इत्यर्थः ॥६८
रघ्विति। रघुवंशस्य दीपेन प्रकाशकेनाप्रतिमतेजसा अप्रतिमं तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः

शय्येति शातोदरी गर्भमोचनात् कृशोदरी माता कौसल्या शय्यागतेन रामेण सैकतेषु पुलि
नेषु अंभोजबलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी गंगेव बभौ ॥७०॥ कैकेय्या इति केकयस्य
राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी तस्या अपत्यमित्यणि कृते केकयमित्रयुप्रलयानामादेरिय इति यादेशः

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ॥ सैकतांभोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥७०

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ॥ जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियं ॥७१

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ॥ सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥७२

तस्याः भरतो नाम शीलवान् तनयो जज्ञे जातः यस्तनयः प्रश्रयो विनयः श्रियमिव जनयित्री
मातरं अलंचक्रे भूषयति स्म ॥७१॥ सुताविति सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ
युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ सम्यगाराधिता सम्यगभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानें
द्रियजयाविव सुषुवे प्रसवति स्म ॥७२॥ यमौ द्वंद्वचरे ध्वांक्षे संयमे यमके पिचेति विश्वः

रघु स॰ १०

॥१८७॥

निर्दोषमिति सर्वजगत् भूर्लोकः निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितं आविर्भूतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् अत्रोत्प्रेक्षते गां भुवं गते अवतीर्णे पुरुषोत्तमे विष्णौ स्वर्गोप्यन्वगादिव स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्च सोपि गमः स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥७३॥ तस्येति चतुर्मूर्तेः रामा

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ॥ अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमं ॥७३॥
तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ॥ विरजस्कैर्नभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥७४॥

गणपति

दिरूपेण चतुरूपस्य तस्य हरेरुदये सति पौलस्त्यात् रावणात् चकिताः भीताः ईश्वराः नाथाः यासां ताः दिशः तस्यैः विरजस्कैः विगतधूलिभिः नभस्वद्भिः वायुभिः मिषेण उच्छ्वसिता इव सुखेन श्वसितः कर्तरि क्तः स्वनाशकारणलाभसंतुष्टानां दिशां उच्छ्वसिता इव वा तामेवभूवुरित्यर्थः चतुर्दिगीशरक्षणं मूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥७४॥ ॥

३६

कृशानुरिति रक्षसा रावणेन विप्रकृतौ अपकृतौ पीडिताविव्यर्थः कृशानुरग्निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यं अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वाच्च अपविद्धशुचौ निरस्तदुःखाविवास्तां अभवतां ॥७५॥ दशानने तिनत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियः अश्रुबिंदवः दशाननकिरीटेभ्यः म

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ॥ रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥७५॥
दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ॥ मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिंदवः ॥७६॥
पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ॥ आरंभं प्रथमं चक्रुर्देवदुंदुभयो दिवि ॥७७॥

णीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः रामोदये सति तद्धन्यस्य रावणस्य किरीटमणिभ्रंशलक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥७६॥ पुत्रेति पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः तूर्याणां वाद्यानां आरंभं

३७

र·टी·स·१०

॥३९॥

संतानकेति अस्य राघोर्भवने संतानकानां कल्पवृक्षसंबंधिकुसुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिः अस्य पेतुषी पपा
त वसुः क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः। उगितश्चेति ङीप् सा वृष्टिरेव संतः पुत्रजन्मन्यावश्यककार्ये मंगलोप
चाराः तेषां आदिरचना प्रथमक्रिया अभवत्॥७८॥ कुमारा इति कृताः संस्काराः जातकर्मादयो

संतानकमयी वृष्टिः भवने चास्य पेतुषी॥ सन्मंगलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत्॥७८॥
कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः॥ आनंदेनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः॥७९॥

गणपति

येषां ते धात्रीणां उपमातॄणां स्तन्यानि पयांसि पिबंतीति तथोक्ताः ते कुमाराः अग्रजेनेव ज्येष्ठेनेव
स्थितेन पितुरानंदेन समं ववृधिरे कुमारवृद्ध्या पितामहोत्तमानंदमवापेत्यर्थः कुमार
जन्मनः प्रागेव जातवान् अग्रजत्वोक्तिरानंदस्य॥७९॥ ॥

स्वाभाविकमिति तेषां कुमाराणां संबंधि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयस्य कर्मणा शिक्षया
हविर्भुजां अग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेनेव मुमूर्छ ववृधे निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता
इत्यर्थः॥८०॥ परस्परेति परस्परम विरुद्धाः अविद्विष्टाः सौभ्रात्रवंतः गुणवंत इत्यर्थः ते कुमाराः तत्

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा॥ मुमूर्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजां॥८०॥
परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलं॥ अलमुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः॥८१॥

गणपति

प्रसिद्धं अनघं निःपापं रघोः कुलं ऋतवो वसंतादयो देवारण्यं नंदनमिव सहजविरोधिना
मपि ऋतूनां सहावस्थानसंभवार्थं देवविशेषणं अलमत्यंतं उद्योतयामासुः प्रकाशयामा
सुः सौभ्रात्रवंतः कुलभूषणायं तदिति भावः॥८१॥ ॥

रघु.टी.स.१०

॥ ... ०

२०

गणपति

समान इति शोभनाः स्निग्धाः भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः न घृतश्चेदादिकप्प्रत्ययो न भवति वंदितेभ्रातानुरिति निषेधात् तेषां भावः सौभ्रात्रं युवादित्वादण् तस्मिन् समानेपि चतुर्णां तुल्येपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वंद्वं बभूवतुः द्वंद्वं कलहयुग्मयोरिति विश्वः द्वौ द्वौ साहचर्येण अभिव्यक्तौ कश्चित् कस्यचित्

समानेपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वंद्वं बभूवतुः ॥८२॥
तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं बिभिदे न कदाचन ॥ यथा वायुविभावस्वोर्यथा चंद्रसमुद्रयोः ॥८३॥

स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥८२॥ तेषामिति तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयो रामलक्ष्मणयोः भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः वायुविभावस्वोर्वातानलयोरिव यथा चंद्रसमुद्रयोरिव ऐक्यं एकमत्यं कदाचन न बिभिदे एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमाद्यमाद्वया लभ्यते सहजसहकारी हि

४०

गणपति

त इति प्रजानाथास्ते कुमाराः तेजसा प्रभावेन प्रश्रयेण विनयेन च निदाघान्ते ग्रीष्मान्ते श्यामाभ्राणि येषां ते श्यामाभ्राः नातिशीतोष्णा इत्यर्थः दिवसा इव प्रजानां मनो जह्रुः ॥८४

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ॥ मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥८४
स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवांगवान् ॥८५॥

स इति चतुर्धा संख्याया विधार्थे धा इति धाप्रत्ययः व्यस्तः विभक्तः पृथिवीपतेः दशरथस्य स प्रसवः संतानः चतुर्धा अंगवान् मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणां अवतार इव बभौ ॥८५

४१

गुणैरिति गुरुवत्सलाः पितृभक्ता स्ते कुमाराः गुणैः विनयादिभिः गुरुं पितरं दशरथं चतु
॥२९॥ रं तानां चतुर्दिगंतानां ईशाः चतुरंतेशाः तद्धितार्थेत्यादिनोत्तरपदसमासः तं दशरथमे

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः॥ तमेव चतुरंतेशं रत्नैरिव महार्णवाः॥८६
गणपति सुरगज इव दंतैर्भग्नदैत्यासिधारैर्नय इव पणबंधव्यक्तयोगैरुपायैः॥ हरिरिव यु
गदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः पतिरवनिपतीनां तैश्चकासे चतुर्भिः॥ ८७॥
इति श्रीमहाकाव्ये रघुवंशे कालिदासकृतौ दशमः सर्गः समाप्तः॥

वमहार्णवाश्चत्वारः समुद्राः रत्नैरिवाराधयामासुः आनंदयामासुः॥८६॥

सुरगज इति भग्नाः दैत्यानाम सिधाराः येस्ते चतुर्भिः दंतैः सुरगजः ऐरावत इव पणबंधे
॥२९॥ न फलसिध्यापणोघुताद्दिषु व्यक्तः भूतोमूल्येधनेपिपणश्चेतिविश्वः॥ व्यक्तयोगैरनु
मितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः सामादिभिः नयोनीतिरिव युगदीर्घैश्चतुर्भिः भुजैर्
हरिर्विष्णुः इव तदीयैः हरिसंबंधिभिः अंशैः अंशभूतैश्चतुर्भिः तैः पुत्रैः अवनिप
तीनां पतिः राजराजो दशरथः चकासे। चिदिपुते॥८७॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाण
पारावारपारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचल मल्लीनाथ सूरि विरचितायां रघुवंशटीका
यां संजीवनी समाख्यायां दशमः सर्गः समाप्तः॥ व शके १७९० सर्वधारिनाम संवत्सरे
चैत्र शुद्ध पंचम्यां समाप्तः॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

४२

इतिदशमसर्गः समाप्तः गणपति ।।

७४

रघुवंश

त्रयोदशस्सर्गप्रारंभः॥ ॥१४॥

रघुवंका

॥ ६ ॥ श्रीगणेशायनमः॥ त्रैलोक्यत्राणाय सिंधोश्चकार बंधं करणं रिपूणां पुण्यप्र
णामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥१॥ अथेति जानातीति ज्ञः इगुपधेत्यादि
ना कप्रत्ययः गुणानां ज्ञः गुणज्ञः रत्नाकरादि वर्ण्य गुणाभिज्ञ इत्यर्थः समो रामाभिधानो हरि
विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणं आत्मनः पदं विष्णुपदं आकाशमित्यर्थः वियद्विष्णु
गणपति पदं वा तु इत्यमरः शब्दगुणमाकाशमिति तार्किकाः। विमानेन पुष्पकेन विगाहमानः
सन् रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि मिथोन्योन्यं रहस्यपीत्यमरः जायां पत्नीं सीतां इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच रामस्य हरिरित्यभिधाने निरंकुशमहिमघोतनार्थो मिथो
ग्रहणं गोष्ठीविश्रंभसूचनार्थं॥१॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः॥ रत्ना
करं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच॥१॥

वैदेहीति हे वैदेहि सीते आमलयात् मलयपर्यंतं पंचम्या उपरिभिरिति पंचमी प
दद्वयं चैतत् मत्सेतुना विभक्तं द्विधाकृतं अस्यायत्नः सेतुरित्यर्थः हर्षाधिक्याच्च मद्ग्रह
णं फेनिलं फेनवंतं फेनादिलच्चेति लच्प्रत्ययः क्षिप्रकारी चाहमिति भावः।

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमंबुराशिं॥ छा
गणपति यापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारं॥२॥

अंबुराशिं छायापथेन स्वातीपथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नं आविष्कृतचारुतारं
आकाशमिव पश्य मम महानयं प्रयासः सफलः इति हृदयं छायापथो ना
म ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तिरश्चीनोवकाशः॥२॥

र॰टी॰स१३

गुरोरिति यियक्षोः यष्टुमिच्छोः यजेः सनंताद् उप्रत्ययः गुरोः सगरस्य मेध्ये अश्वमेधार्हे तुरंगे कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति तदर्थं उर्वीं अवदारयद्भिः खनद्भिः नोऽस्माकं पूर्वैः पूर्वजैः वृद्धैः सगरसुतैः अयं समुद्रः परिवर्धितः किलेत्यैति

॥२॥ गरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ॥ तदर्थमु

गणपति र्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥३॥ ॥४॥

ह्ये अनेन नः पूज्यत्वम् इति भावः यद्यपि तुरंगहारी शक्रः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति भ्रान्तिः तन्मतस्यैव कविना यत्कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥३॥

४

गर्भमिति अर्कमरीचयः अस्मादब्धेः पादानात् गर्भं मन्मयं दधति बिभ्रति अस्य अर्थमित्यर्थः। अयमर्थो दशमसर्गे नाभिर्गर्भमित्यत्र स्पष्टीकृतः अयं कोऽप्युपकारीति भावः। अत्राब्धौ वसूनि धनानि धनेरत्नेव सुवर्णानीति विश्वः। विवृद्धिं अश्नुवते प्राप्नुवन्ति संपन्नानीत्यर्थः। असौ अपः इंधनं यस्य तं दा

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ॥ अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति प्रल्हादनं ज्योति

रजन्ययेन ॥४॥ तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ॥ विष्णोरिवास्यान

गणपति वधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥५॥ हकंबद्धिं बिभर्ति अप्काराप्याश्रितं तेन नस्य ज्ञतीति भावः अ

नेन प्रल्हादनं आल्हादनं ज्योतिः चंद्राख्यं अजनि जनितं जनेर्ण्यंतात्कर्मणि लुङ् प्रत्ययः सौम्यत्वमिति भावः ॥४॥

तां तामिति तां तामनेकां नित्यविशिष्टां ... अवस्थां भावं ... पक्षे ... प्रति

पद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिव अस्य रूपं स्वरूपं ... ईदृक्तया ... का

रत्वात् व्यापकात्वात् ईदृक्तया इयत्तया वा आकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्ज्ञेयं रूपं ॥५॥

५

र०टी० ७३

नाभीति युगांते कल्पांते रुचिता परिचिन्तायोगः स्वात्मनिष्ठेव नित्यस्य स पुरुषो विष्णु लोकान् संहृ
॥४॥ स नाभ्यां प्ररूढं यदंबुरुहं तदासनेन तन्नाभिकमलकोशयेण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्थे
पितामहेन संस्तूयमानः सन् अमुं अधिशेते अमुमधिशेते इत्यर्थः कल्पांतेप्यलीनभावः॥६॥
यक्षेति पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इंद्रेण अभयत्र सत्सु द्विषेत्यादिना क्विप् आत्तगंधा हृतगर्वाः अ
गणपति नाभिप्ररूढांबुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा॥ अमुं युगांतोचितयोगनिद्रः सं
हृत्य लोकान् पुरुषोधिशेते॥६॥ पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगंधाः शरण्यमेनं शतशो महीं
ध्राः॥ नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयंते॥७॥ टीका भिभूता इत्यर्थः गंधो
गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरिति विश्वः आत्तगंधोभिभूतः स्यादिति अमरः। महीं धारयंति महीं
ध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थं एनं समुद्रं परेभ्यः शत्रुभ्यः
उपप्लाविनो भयवंतो नृपाः धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमभूमिपालमिव आश्रयंते अरेश्च विजि

६८

+७९

रसातलादिति अदिभवेन पुंसा आदिवराहेण भौरेतलेन प्रयुक्तो दूहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रिया
याः विवाहक्रिया च व्यज्यते भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धं अस्य अब्धेरघमंभो मुहूर्तं वक्त्रा
भरणं कर्णारक्षणार्थं मुखावगुंठितं बभूव तदुक्तं उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुनेति
+पुंसा-४ मुखेति अनेन्यसामान्या साधारणा न भवतीति अनेन्यसाधारणा केलनेषु वृत्तिर्भोगो यस्य स त
गणपति रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः॥ अस्याच्छमंभः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तं व
क्त्राभरणं बभूव॥८॥ मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः॥ अनेन्यसामा
न्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिंधूः॥९॥ टी० थो कः इमसेवार्थं प्रतिपादयति तरंगा
एव अधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरो असौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सास्यादि प्रेषणं विना
प्रगल्भाः धृष्टाः सिंधूर्नदीः सिंधु समुद्रे नदीभेदे घ्रांचेति विश्वः। स्वयं पिबति पाययते च तरंगाधरमिति शे
षः नपादत्स्यायमे त्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नित्ये परस्मैपदं निषेधः गतिबुद्धीत्यादिना सिंधूनां हि

७ ८०

॰सर्ग-३

॥५९॥

सत्त्वमिति अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः तदुक्तं अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायत इति विवृताननत्वात् व्याननमुखत्वात् हेतोः आननविवृतत्वमित्यर्थः सत्त्वं मत्स्यादि प्राणिसहितं नदीमुखांभः आदाय

सत्त्वमादाय नदीमुखांभः संमीलयंतो विवृताननत्वात् ॥ अमी शिरोभिस्तिमयः सरंध्रैरू-
र्ध्वं वितन्वंति जलप्रवाहान् ॥१०॥ मातंगनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समु-
द्रफेनान् ॥ कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजंति कर्णक्षणचामरत्वं ॥११॥ ॥८५॥

संमीलयंतः चंचुपुटानि संघट्टयंतः सरंध्रैः शिरोभिः जलप्रवाहान् ऊर्ध्वं वितन्वंति जलयंत्रक्री-
डासमाधिव्यज्यंते ॥१०॥ मातंगेति सहसोत्पतद्भिः मातंगनक्रैः मातंगाकारैर्ग्राहैः द्विधा भिन्नान् समु-
द्रफेनान् पश्य येफेना येषां जलमातंगनक्राणां कपोलेषु संसर्पितया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्ष-

गणपति

८

वेलेति वेलानिलाय वेलानिलं पातुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी प्रसृताः निर्गताः महोर्मीणां वि-
स्फूर्जितं उद्रेकः तेनाशु जितिश्च प्रत्ययः तस्मान्निर्विशेषाः दुर्ग्रहभेदाः एते भुजंगाः सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैः

वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्मिविस्फूर्जितनिर्विशेषाः ॥ सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागै-
र्व्यज्यंत एते मणिभिः फणस्थैः ॥१२॥ तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगा-
त् ॥ ऊर्ध्वांकुरप्रोतमुखं कथंचित् क्लेशादपक्रामति शंखयूथं ॥१३॥ ॥८५॥

गणपति

प्रवृद्धकांतिभिः फणस्थैः मणिभिः व्यज्यंते व्यक्तीक्रियंते ॥१२॥ तवेति तवाधरस्पर्धिषु अधरसदृशेष्वित्यर्थः
विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसोर्मिवेगात् पर्यस्तं क्षिप्तं ऊर्ध्वांकुरैः विद्रुमप्रवालप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतव

९

र० सर्ग० १३
६

प्रवृत्तेनेति पयांसि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रः न तु पीतवान् तेन आवर्तवेगात् स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम इत्यमरः
भ्रमता घनेन अयं समुद्रः भूयः पुनरपि गिरिणा मंदरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठं अत्यंतं आभाति॥१४॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगात् भ्रमता घनेन॥ आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः
प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः॥१४॥ दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजि
नीला॥ आभाति वेला लवणांबुराशेर्धारानिबद्धेव कलंकरेखा॥१६॥ ॥६॥

गणपति

दूरादिति अयश्चक्रनिभस्य लवणांबुराशेः दूरात् तन्वी अणुत्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजि
भिर्नीला वेला तीरभूमिः धारानिबद्धा चक्रा[illegible] चक्राश्रिता कलंकरेखा मालिन्यरेखा मालिन्य

१०

॥१६॥

वेलानिल इति हे आयताक्षि वेला स्यात्तीरनीरयोरिति विश्वः वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आ
ननं संभावयति किमर्थं भिन्यपेक्षायां प्रेक्षते बिंबाधरे बद्धतृष्णं मां मंडनेन आभरणक्रियया

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षी॥ मामक्षमं मंडनकालहानेर्वेत्तीव
बिंबाधरबद्धतृष्णं॥१६॥ एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः॥ प्रा
प्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूलं फलावर्जितपूगमालं॥१७॥

गणपति

कालहानिर्विलंबः तस्याः अक्षमं असहमानं कर्मणि षष्ठी कालहानिमसहमानं वेत्तीव इवे
ति किं नोचेत् कथं संभावयेदित्यर्थः॥१६॥ एत इति एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः शुक्तिभिः
पर्यस्तानि परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत्तथोक्तं फलैः आवर्जिताः आ

११

१० सर्ग १३

॥६॥ करुष्वेति मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः ऊरू
त्तरपदादौपम्ये इत्यूङ्प्रत्ययः तस्याः संबुद्धिः हे करभोरु मृगवत् प्रेक्षते इति विग्रहः हे मृगप्रेक्षिणि तावत्
पश्चात् मार्गे कृषि ताध्वानि दृष्टिपातं कुरुष्व यि ये हि एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् नि

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातं ॥ एषा विदूरीभवतः समुद्रात् सकानना
निष्पततीव भूमिः ॥१८॥ क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च ॥ यथाविधो
मे मनसोभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानं ॥१९॥ [illegible] निष्पततीति निष्क्रामतीव विदूर

रीभवतः विप्रकृष्यमाणात् च्विप्रत्ययः ॥१८॥ क्वचिदिति हे वैदेहि इदं विमानं पुष्पकं मे मनसः
अभिलाषो यथाविधो तथा प्रवर्तते । पश्य क्वचित् सुराणां पथा संचरते क्वचित् घनानां क्वचित्
पततां पक्षिणां च पथा संचरते समस्तनीयायुक्तादिति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदं ॥१९॥ ॥६५॥
प

92

असाविति महेंद्रद्विपदानगंधी ऐरावतमदगंधी त्रिभिर्मार्गैः गच्छतीति त्रिमार्गगा गंगा तद्धितार्थेत्यादिनोत्त
रपदसमासः तस्याः वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतः असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थान् मध्याह्नसंभवान् ते
मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥२०॥ करेणेति हे चंडि कोपने चंडइत्यं

असौ महेंद्रद्विपदानगंधी त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ॥ आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति
स्वेदलवान् मुखे ते ॥२०॥ करेण वातायनलंबितेन स्पृष्टस्त्वया चंडि कुतूहलिन्या ॥ आमुं
गणपति चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥२१॥

न कोपन इत्यमरः कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्त्र्या वातायने गवाक्षे लंबितेन अवस्रंसितेन करेण
स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयं आभरणं वलयमामुंचतीव अर्पयतीवापाचंडीत्यनेन को
पनशीलत्वात् भीतः क्षिप्रत्वात् आमुंचतीति व्यज्यते ॥२१॥

93

अमी इति अमी चीरभृतः तापसाः जनस्थानम् अपोढविघ्नं अस्तविघ्नं मत्वा समारब्धाः नवोटजाः
॥८॥ पर्णशालाः येषु तानि चिरोज्झितानि राक्षसभयादि त्यक्तानि आश्रममंडलानि आश्रमविभा
गान् यथास्वं स्वमनतिक्रम्य अध्यासते अधितिष्ठंति ॥२२॥ सैषेति सा पूर्वानुभूता स्थली

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ॥ अध्यासते चीरभृतो य
गणपति थास्वं चिरोज्झितान्याश्रममंडलानि ॥२२॥ सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्र
ष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्यां ॥ अदृश्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनं ॥२३॥

एषा दृश्यत इत्यर्थः यत्र स्थल्यां त्वां विचिन्वता अन्विष्यता मया त्वच्चरणारविंदेन यो विश्लेषः
वियोगः तेन यद् दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दं उर्व्यां भ्रष्टं एकं नूपुरं मंजीरः मंजीरो नू
पुरोऽस्त्रियामित्यमरः अदृश्यत दृष्टं हे तु उत्प्रेक्षा ॥२३॥

त्वमिति हे भीरु भयशीले इत्युक्तं नटत्युक्तेन भीरुत्वात् संबुद्धिः त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण
सर्वविभक्तिकस्तसिः अपनीता अपहृता तं मार्गं वागिन्द्रियाभावात् वक्तुमशक्नुवत्यः एताः लताः वीरुधः
लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यमरः आवर्जिताः नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीयाः याभिस्ता
स्त्वं रक्षसा भीरु यतोपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ॥ अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवंत्यः शाखा
गणपति भिरावर्जितपल्लवाभिः ॥२४॥ मृग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्मां ॥ व्या
पारयंत्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥ भिः स्थावयवभूताभिः शाखाभिः
कृपया मे अदर्शयन् हस्तचेष्टयादर्शयन्नित्यर्थः शाखापक्षांतरे भुजेइति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानम
स्त्येव तदुक्तं मुनिना अंतःसंज्ञा भवंत्येते सुखदुःखसमन्विता इति ॥२४॥ मृग्यश्चेति दर्भांकुरेषु भक्ष्ये
षु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहाः मृग्यः मृगांगनाः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयं
त्यः प्रवर्तयंत्यः संत्यः तवागतिज्ञं गमनमभिज्ञं मां समबोधयन् अक्षिचेष्टया त्वद्गतिमवबोधयन्नित्यर्थः

र॰सर्ग १३
॥९५

एतदिति मा ल्यवतो नाम गिरेः अंबरलेखि अभ्रंकषं शृंगं एतत् पुरस्तात् अग्रे आविर्भवति आविर्भवति
यत्र शृंगे घनैर्मेघैः नवं पयो मया च त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च समं युगपत् विसृष्टं मेघैर्दत्तं नात्

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यंबरलेखिशृंगं॥ नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्र
योगाश्रु समं विसृष्टं॥२६॥ गंधश्च धाराहतपल्वलानां कादंबमर्द्धोद्गतकेसरं च॥ स्निग्धा
श्च केकाः शिखिनां त्वया मे यस्मिन्विनाऽसह्यान्यभूवन्॥२७॥

गणपति

॥टी॰॥

च वर्षा तु स्यमसहमनुभूतमिति भावः २६॥ गंधश्चेति यस्मिन् शृंगे धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां प
ल्वलानां गंधश्च अर्द्धोद्गतकेसरं कादंबं नीपकुसुमं च स्निग्धाः मधुराः शिखिनां बर्हिणां
शिखिनो वह्निर्बर्हिणावित्यमरः केकाश्च त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः नपुंसकमनपुंसकेन

पूर्वेति हे भीरु यत्र शृंगे पूर्वानुभूतं कंपोत्तरं कंपप्रधानं तवोपगूढं उपगूहनं रात्रौ स्मरता नाम
या गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथंचिद्वाहितानि स्मारकत्वेन उद्दीपकत्वात् कृ
च्छ्रेण गमितानीत्यर्थः॥२८॥ आसारेति यत्र शृंगे विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकं

पूर्वानुभूतं स्मरता च रात्रौ कंपोत्तरं भीरु तवोपगूढं॥ गुहाविसारीण्यतिवाहि
तानि मया कथंचिद्घनगर्जितानि॥२८॥ आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मा
मक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः॥ विडंब्यमाना नवकंदलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः २९

गणपति

दलैः कंदलीपुष्पैः अरुणवर्णैः आसारेण धारासंपातेन सिक्तायाः धारासंपात आसार इत्यम
रः क्षितेर्बाष्पस्य योगाद्धेतोः विडंब्यमाना अनुक्रियमाणा तेतव विवाहधूमेन अरुणा
लोचनश्रीः सा क्षिणोत् स्पर्धमानेति शेषः मामक्षिणोत् अपीडयत्॥२९॥ ५५॥

१-सर्ग

॥ ३०॥ उपांतेति उपांते वानीरवनैः वेतसवनैः उपगूढानि पार्श्वे वेष्टितानि आलक्ष्याः ईषद् दृश्याः पारिप्लवाश्चंचलाः सारसाः येषु तानि अमूनि पंपासलिलानि पंपानाम सरस्तस्य जलानि दूराद् अवतीर्णा मे दृष्टिः अतएव खेदात् पिबतीव न विहातुम् उत्सहते इत्यर्थः॥ ३०॥ अत्रेति हे प्रिये अ

उपांतवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि॥ दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पंपासलिलानि दृष्टिः॥ ३०॥ अत्राविमुक्तानि रथांगनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि॥ द्वंद्वानि दूरांतरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि॥ ३१॥ ॥

णपति अत्र पंपासरसि अन्योन्यस्मै दत्तानि उत्पलकेसराणि यैस्तानि अवियुक्तानि रथांगनाम्नां द्वंद्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरांतरवर्तिना मया सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा ईक्षितानि विलोकितानि तदा त्वाम स्मरमित्यर्थः॥ ३१॥

इमामिति स्तनवदभिरामो यो स्तबकस्तेनाभ्यां अवनम्रां तन्वीं कृशां इमां तटाशोकस्य लतां शाखां अतएव त्वत्प्राप्तिबुध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रांत्या परिरब्धुमालिंगितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन [illegible] इति इञ् प्रत्ययः अस्रैः अश्रुभिः सहितं यथा तथा निषिद्धः नेयं सीतेति निवारितः परिरब्धुं काम इत्यत्र तुं काममनसोरपीति मकारलोपः

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्रां॥ त्वत्प्राप्तिबुध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः॥ ३२॥ अमूर्विमानांतरलंबिनीनां श्रुत्वा स्वनं कांचनकिंकिणीनां॥ प्रत्युद्व्रजंतीव खमुत्पतंत्यो गोदावरीसारसपंक्तयस्त्वां॥ ३३॥

णपति ॥३२॥ अमूरिति विमानस्य अंतरेषु अवकाशेषु लंबंते यास्तासां कांचनकिंकिणीनां स्वर्णक्षुद्रघंटिकानां किंकिणी क्षुद्रघंटिकेत्यमरः स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात् खं आकाशं उत्पतंत्यो अमूर्गोदावरीसारसपंक्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजंतीव प्रत्युत्थानं कुर्वंतीव॥ ३३॥

॥९३॥ एषेति पेशलं सुकुमारं मध्यं यस्यास्तया भार्यया अपि सर्थः त्वया घटाभिः संवर्द्धिताः बालचूताः यस्याः सा उन्मुखाः अस्मद्दर्शनोन्मुखाः कृष्णसाराः यस्याः सा चिरात् दृष्टा एषा पंचवटी मे मम मनः आह्लादयति आनंदयति पंचवटी शब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥३४॥ अत्रेति अत्र पंचवट्यां गोदा गो

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटांबुसंवर्द्धितबालचूता ॥ आह्लादयत्युन्मुखकृष्ण
सारा दृष्टा चिरात् पंचवटी मनो मे ॥३४॥ अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवा
तेन विनीतखेदः ॥ रहस्त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥

गणपति

दावरीतस्याः समीपे अनुगोदं अनुर्थे समये त्यव्ययीभावः मृगयायाः निवृत्तः तरंगवातेन विनीतखेदः रहो रहसि अस्यं तसंयोगे द्वितीया त्वदुत्संगनिषण्णमूर्द्धा सन् अहं वानीरगृहेषु वेतसगेहेषु सुप्तः स्मरामि वाक्यार्थः कर्म सुप्तमिति यत् न तु स्मरामीत्यर्थः ॥ ३५॥ ॥

भ्रूभेदेति योमुनिः भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभंगेनैव नहुषं राजानं मघोनः पदात् इंद्रत्वात् प्रभ्रष्टं याचकार त्र भ्रष्टं चकार यति स्म आविलांभः परिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेः अगस्त्यस्यो दये शरदि जलं प्रसीदति इत्युक्तं प्राक् भूसौभावः भौमः स्थानपरिग्रहः आश्रमो यदृश्यत इति शेषः

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ॥ तस्याविलांभः परिशुद्धिहेतोर्भौ

गणपति मो मुनेः स्थानपरिग्रहोयं ॥३६॥ त्रेताग्निधूमाग्रमनिंद्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रांतवि
मानमार्गं ॥ घ्रात्वाहविर्गंधि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥

भौमइत्यनेन दिव्योप्यस्तीत्युक्तं परिगृह्यत इति परिग्रहः स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥३६॥ त्रेतेति अनिंद्यकीर्तेः तस्य अगस्त्यस्य आक्रांतविमानमार्गं अहविषं गंधो स्यास्तीति हविर्गंधि त्रीणीति त्रेता अग्नित्रयं त्रेताग्निस्त्रितये युगेत्यमरः पृषोदरादित्वादेत्वं त्रेते सप्तमः त्रेताग्नयः तेषां धूमाग्रं घ्रात्वा आघ्राय रजोगुणाद्विमुक्तोमे आत्मा अंतःकरणं लघिमानं लघुत्वं समश्नुते ॥ ३८॥

एतदिति हे मानिनि शातकर्णेर्मुनेः संबंधि पंचाप्सरो नाम पंचाप्सर इति प्रसिद्धं पंच अप्सरसो यस्मिन्निति वि-
ग्रहः पर्यंतेषु वनानि यस्य तत्पर्यंतवनं एतत् विहारवारि क्रीडासरः विदूरात् मेघानामंतरे मध्ये आलक्ष्यं
ईषद्दृश्यं आङीषदर्थेऽभिव्याप्तावित्यमरः इंदुबिंबमिव आभातीति ॥३८॥ पुरेति पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भां-

गणपति

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पंचाप्सरो नाम विहारवारि ॥ आभाति पर्यंतवनं विदूरान्मे-
घांतरालक्ष्यमिवेंदुबिंबं ॥३८॥ पुरा स दर्भांकुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना ॥ स-
माधिभीतेन किलोपनीतः पंचाप्सरोयौवनकूटबंधं ॥३९॥

कुरमात्रा वृत्तिः जीविका यस्य तथा मृगैः सार्द्धं चरन् सः ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोना इंद्रेण
पंचानां अप्सरसां यौवनं तद्धितार्थे स्यानाऽनुत्तरपदसमासः तदेव कूटबंधं कपटयंत्रं उपनीतः उ-
न्मादः कूटयंत्रे स्यादित्यमरः मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥३९॥ ॥

तस्येति अंतर्हितसौधभाजः जलांतर्गतप्रासादगतस्य शातकर्णेः अयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदंगघो-
षः वियद्गतः सन् पुष्पकस्य मम विमानस्य चंद्रशालाः शिरोगृहाणि चंद्रशाला शिरोगृहमित्यमरः क्ष-
णं प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वानैः मुखराः ध्वनंतीः करोति स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने इत्यमरः ॥४०॥ हविरिति ना-
म्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दांतः सौम्यः असौ अपरः तपस्वी एधवतामिंधनवतां काष्ठदा-

गणपति

तस्यायमंतर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदंगघोषः ॥ वियद्गतः पुष्पकचंद्रशालाः क्षणं प्रतिश्रु-
न्मुखराः करोति ॥४०॥ हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ॥ असौ तपस्य-
त्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दांतः ॥४१॥ म्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णना चरितेन दांतः सौम्यः

असौ अपरः तपस्वी एधवतामिंधनवतां काष्ठदार्विंधनं त्वेध इत्यमरः चतुर्णां हविर्भुजां अग्नीनां मध्ये
ललाटंतपतीति ललाटंतपः सूर्यः असूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदि-
त्यादिना मुमागमः ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन् तपस्यति तप-
श्चरति कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् प्रत्ययः परस्मैपदं च ॥४१॥ ॥

र० सर्ग १३

॥ ४३ ॥

गणपति

अमूरिति जनितेंद्रशंकं तपस्येति शेषः अमूः सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानि ईक्षणानि दृष्टयो येषु तानि व्या
जेन केनचिन्मिषेण अर्द्धं यथा तथा संदर्शिता मेखलाः कांच्यो येषु तानि सुरांगनानां
इंद्रप्रेषितानां विभ्रमाः विलासा एव चेष्टितानि तं विकर्तुं विकारं कर्तुं स्ववशयितुमित्यर्थः अलं
समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ॥ ४२ ॥ एष इति ऊर्ध्वबाहुः एषः सुतीक्ष्णः अक्षमालैव वलयं यस्य

अमूः सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसंदर्शितमेखलानि ॥ नालं विकर्तुं जनितेंद्रशंकं
सुरांगनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥ एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कंडूयितारं कुशसूचि
लावं ॥ सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुंक्ते ॥ ४३ ॥

तं मृगाणां कंडूयितारं कुशाग्राः सूचय इव ताः लुनातीति कुशसूचिलावस्तं कर्मण्यण् एभि
विशेषणैर्जपशीलत्वं भूतदयाकर्मक्षमत्वं च द्योत्यते सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने सम्मा
नने निमित्ते सति निमित्तात् कर्मयोगे सप्तमी इतः प्राध्वं [illegible] नानुकूल्यं च प्रयुंक्ते अनुकूल्यार्थे प्रा
ध्वमित्यमरः प्राध्वं बंधन इति निपातः अव्ययं चैतत् ॥ ४३ ॥

24

वाचंयमत्वेति एषः सुतीक्ष्णः वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती वाचि यमो व्रते इति खच्प्रत्ययः वाचंयमपुरंदरौ
चेति मुम् तस्य भावस्तत्त्वात् मम प्रणतिं किंचित् मूर्ध्नः कंपेन प्रतिगृह्य स्वीकृत्य विमानेन व्यवधानं तिरोधा
नं तस्मान्मुक्तां अपेतापोढमुक्तपतितेत्यादिना पंचमीसमासः दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्ये सं

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैषः कंपेन किंचित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ॥ दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥ अदः शरण्यं शरभंगनाम्नस्तपोवनं पावनमा
हिताग्नेः ॥ चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मंत्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

निधत्ते सम्यक् निधत्त इत्यर्थः अन्यथा कर्मकत्वप्रसंगात् ॥ ४४ ॥ अद इति शरणे रक्षणे साधु शरण्यं
पावयतीति पावनं अदो दृश्यमानं तपोवनं आहिताग्नेः शरभंगनाम्नो मुनेः संबंधः शरभंगः चि
राय चिरं अग्निं समिद्भिः संतर्प्य पर्यायित्वा तेनो मंत्रपूतां तनुमपि अहौषीत् जुहोतेर्लुङ् शरभंगो म

25

॥४४॥ छायेति अधुना अस्मिन्काले तस्य शरभंगस्य संबंधिनी अतिथीनां सपर्या अतिथिपूजा छायाभिः विनी
तोऽपनीतः अध्वपरिश्रमो येषु तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु अमी
षु पादपेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता सुपुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इति भावः॥४६॥ धारेति धारा निर्झराः यद्वा धा

गणपति छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु॥ तस्यातिथीनामधुना सपर्या
स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु॥४६॥ धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृंगाग्रलग्नांबुदवप्रपं
कः॥ बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः॥४७॥

रया सातत्येन स्वनोद्गारिदर्येव मुखं यस्य सः शृंगं शिखरं विषाणं च तस्याग्रे लग्नोंऽबुद एव वप्रपंकः
वप्रक्रीडासक्तपंको यस्य सः असौ चित्रकूटः हे बंधुरगात्रि उन्नतानतांगि बंधुरे तून्नतानतमित्यमरः
दृप्तः ककुद्मान् वृषभ इव मे चक्षुः बध्नाति नान्यासक्तं करोति॥४७॥

एषेति प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निष्पंदः प्रवाहो यस्याः सा विदूरमस्य अंतरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् त
न्वी दूरदेशवर्तित्वात् तनुत्वेन अवभासमाना मंदाकिनी नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित्
नगोपकंठे भूमेः कंठगता मुक्तावलीव आभाति अचलनगस्य शिरस्त्वेन तदुपकंठस्य कंठत्वं च गम्यते॥४८॥

गणपति एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरांतरभावतन्वी॥ मंदाकिनी भाति नगोपकं
ठे मुक्तावली कंठगतेव भूमेः॥४८॥ अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगंधि
यस्य॥ यवांकुरापांडुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते॥४९॥

अयमिति गिरेः समीपं अनुगिरं गिरेश्च सेनकस्येति समासांतोऽच् प्रत्ययः सुजातस्तमालोऽयं
दृश्यते शोभनो गंधो यस्य तत्सुगंधि गंधस्येत्वादिना समासांत इकारः यस्य तमालस्य प्रवालं पल्ल
वं आदाय मया ते यवांकुरवत् आपांडुरे कपोले शोभते यः सोऽवतंसः कर्णावतंसः परिकल्पितः॥४९

र.सर्ग.१३

॥२६॥

अनिग्रहेति निग्रहेण त्रासः निग्रहं विनायं त्रासः भयं तेन विनीताः शिक्षिताः सत्त्वाः जंतवो यस्मिन् तत्
तत् अपुष्पा लिंगात् पुष्पनिमित्तं विनैव फलबंधिनः फलग्राहिणः वृक्षाः यस्मिन् तत् अत एव आविष्कृ-
तोदग्रतरप्रभावं अत्रेर्मुनेः तपःसाधनं वनमेतत् ॥५०॥ अत्रेति अत्र वने अनसूया अत्रिपत्नी सप्तच
नेकृष्यमाणाः सप्तर्षयः दिक्संख्ये संज्ञायां इति समासः सप्तर्षीणां हस्तैः उद्धृतानि हेमपद्मानि यस्यां तां त्र्यं-

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिंगात्फलबंधिवृक्षं ॥ वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावं ॥५०॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां ॥ प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यंबकमौलिमालां ॥५१॥
वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ॥ निवातनिष्कंपतया विभांति योगाधिरूढा इव शाखिनोपि ॥५२॥

बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथीं तपोधनानां ऋषीणां अभिषेकाय स्नानार्थं प्रवर्तयामास प्रवाहयामास
किलेत्यैतिह्ये ॥५१॥ वीरेति वीरासनैः साधनैः ध्यानं जुषंते सेवंते इति ध्यानजुषः तेषां तैः उपविश्य ध्यायतां ऋषीणां सं-
बंधिनः समध्यासितवेदिमध्याः इदं वीरासनस्थानीयं अमी शाखिनोपि वृक्षा अपि निवातनिष्कंपतया योगाधिरूढा इव
ध्यानभाज इव विभांति ध्यायंतोपि निश्चलांगा भवंति वीरासने वसिष्ठः एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितं
इतरस्मिंस्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतमिति ॥५२॥

25

२६

त्वयेति त्वया पुरस्तात् पूर्वं उपयाचितः प्रार्थितः तथा रामायणे न्यग्रोधं समुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् नमस्तेस्तु
महावृक्ष पालयेन्मे व्रतं पतिरिति यः श्याम इति नाम्ना प्रतीतः सः वटोयं फलितः सन् सपद्मरागः गारुडानां मणी-
नां राशिरिव विभाति ॥५३॥ क्वचिदिति क्वचिदित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गंगायमुनासंगमं वर्णयति हे अनवद्यांगि
यमुनातरंगैः भिन्नप्रवाहा मिश्रौघा गंगा जाह्नवी विभाति पश्य केव क्वचित्प्रदेशे प्रभया लिंपंति संमिश्रीकुर्वंतीति प्रभा-

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोयं वटः श्याम इति प्रतीतः ॥ राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥५३॥
क्वचित्प्रभालेपिभिरिंद्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ॥ अन्यत्र माला सितपंकजानामिंदीवरैरुत्खचितांतरेव ॥५४॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादंबसंसर्गवतीव पंक्तिः ॥ अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चंदनकल्पितेव ॥५५॥

लेपिभिः तामिः इंद्रनीलैः अनुविद्धा ग्रथिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारलतेव विभाति अन्यत्र प्रदेशे इंदीवरैः नीलोत्पलैः उत्खचितांतरा
खचितमध्या सितपंकजानां पुंडरीकाणां मालेव विभाति सर्वत्र संबंधः ॥५४॥ क्वचिदिति क्वचित् कादंबसंसर्गवती नीलकंठहंससंसृष्टा
प्रियमानसानां मानससरोवरप्रियाणां खगानां राजहंसानां पंक्तिरिव राजहंसालिरिव तेषां चरणोष्ठैः सितासितत्वात् अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा
रचितमकरीपत्रा भुवश्चंदनकल्पिता भक्तिरिव ॥५५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

26

सर्ग १३ क्वचिदिति क्वचिच्छायासु विलीनैः स्थितैः तमोभिः शबलीकृता कर्बुरीकृता चांद्रमसी प्रभा चंद्रिकेव अन्यत्र रंध्रेषु आलक्ष्य
॥५६॥ नभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्मेघपंक्तिरिव ॥५६॥ क्वचिदिति क्वचित् कृष्णोरगभूषणा भस्मांगरागा ईश्वरस्य
तनुरिव विभाति शेषं व्याख्यातं ॥५७॥ समुद्रेति अत्र समुद्रपत्न्योः गंगायमुनयोः जलसंपाते पूतात्मनां तत्त्वकिलां

क्वचित्प्रभा चांद्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ॥ अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रंध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥ क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्मांगरागा तनुरीश्वरस्य ॥ पश्यानवद्यांगि विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥५७॥

गणपति

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ॥ तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबंधः

संगमे अभिषेकात् स्नानात् पूतात्मनां नां शुद्धात्मनां तनुत्यजां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरस्याग
नंतरं भूयः पुनः शरीरबंधः शरीरयोगो नास्ति किल अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः अर्थवाद
श्चायं किंतु ज्ञानेनैव सत्यं भवतीत्यर्थः ॥५८॥ ॥५६॥ ॥५७॥ ॥५८॥

30

पुरमिति निषादाधिपतेः गुहस्य ननु पुरं इदं यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सत्सु सुमं
त्रः हे कैकेयि तव कामा मनोरथाः फलिताः सफलाः जाता इति अरुदत् रुदितवान् विमोचने रुरुदे ॥५९॥ पयोधरैरिति
पुण्यजनांगनानां यक्षस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैः निर्विष्टः उपभुक्तः हेमांबुजरेणुर्यस्य तत् जन्तनाः क्रीडंतीति व्यज्यते ब्रा

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ॥ जटासु बद्धास्वरुदत्सुमंत्रः कैकेयि कामाः फलिता
स्तवेति ॥५९॥ पयोधरैः पुण्यजनांगनानां निर्विष्टहेमांबुजरेणु यस्याः ॥ ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवा
व्यक्तमुदाहरंति ॥६०॥

गणपति

ब्रह्मणः इदं ब्राह्मं तेन ब्रह्मणा सृष्टमिति टिलोपः ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरय्वाः बुद्धेः महत्तत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानमिव
कारणं आप्तस्य वाचो आप्तवाचो वेदाः यद्वा ब्रह्मोहिणा मुनयः उदाहरंति प्रचक्षते ॥६०॥ ॥६०॥

31

र-सर्ग-१३

जलानीति पूर्वः संबन्धः तत्पशुबंधनार्थो दारुविशेषः तीरनिखातयूपा यासरयूः तुरंगमेधाः अश्वमेधाः तेषु

॥६१॥ वभृथार्थमेव अवतीर्णैः स्नातैः रिवइक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुगोत्रापत्यैः पूर्वैः तद्राजत्वादणो लुक् पुण्यतरीकृ

तानि जलानि अयोध्यां राजधानी नगरीं राज्ञो धीयंते स्मामिति अधिकरणे ल्युट् टिलानुङीप् अनु

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीं ॥ तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकु

गणपति भिः पुण्यतरीकृतानि ॥६१॥ यां सैकतोत्संगसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः

परिवर्द्धितानां ॥ सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानां ॥६२॥

अनुशब्दस्य लक्षणेत्थं भूतेत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया वहति प्रापयतिमया लक्षिते

त्यर्थः ॥६१॥ यामिति यांसरयूं मे मानसं कर्त्तृ सैकतं पुलिनं तदेव उत्संगः तत्र यत्सुखं तत्रोचितानां

प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिः अंबुभिः क्षीरैश्च पयः क्षीरं पयोंबु चेत्यमरः परिवर्द्धितानां पुष्टानां उत्तर

कोसलानां उत्तरकोसलेश्वराणां सामान्यधात्री सामान्यमातरमिव संभावयति तर्कयति धात्री ज

सेति मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन वियुक्ता सक्तासाद्वयं सरयूः दूरे वसंतं

प्रवसंतं श्रोष्यागामि स्पर्थः मां पुत्र भूतं शिशिरानिलैः शिशिरो अनिलो वा नीयेषु तादृशैः तरंगैरेव

हस्तैः उपगूहतीव आलिंगतीव ॥६३॥ विरक्तेति विरक्ता अतिरक्ता सायं ध्यान द्वक्क पिशं तत्र पृथिव्या

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ॥ दूरे वसंतं शिशिरानिलैर्मां तरं

गणपति गहस्तैरुपगूहतीव ॥६३॥ विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजः पार्थिवमुज्जि

हीते ॥ शंके हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४॥

इदं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतोयस्मात् कारणात् उज्जिहीते उद्गच्छति तस्मात् हनुरस्यास्तीति हनुमा

न् शरादीनां चेति दीर्घः तेन कथिता प्रवृत्तिः स्मदागमन वार्ता यस्य स भरतः ससैन्यः सन् मां प्रत्युद्गत इति

अहं शंके तर्कयामि अत्र यतस्तदोर्नित्य संबंधात् तच्छब्दलाभः ॥६४॥

र-सर्ग-१३

अद्धेति साधुः सज्जनः सः भरतः साधुर्वा धुर्षि के चारे सज्जने वापि वाच्यवदिति विश्वः पालित संगराय पा

॥१८॥ लितपित्रे प्रतिज्ञाय मे मह्यं अनघां मदीयां भोगाभावादक्षतां श्रियं राज्यलक्ष्मी संरक्षितां श्रियं मध्ये युद्धे ख

रादीन् हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितवतीं अनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यति अद्धा सत्या सत्ये त्वद्धा

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः॥ हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

गणपति न् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे॥६५॥ असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्था

पितवाहिनीकः॥ वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति॥६६॥

असावित्यभिसमरः॥६५॥ असावित्ति असौ पदातिः पादचारी चीरवासाः वल्कल वसनः पश्चात् पृ

ष्ठभागे अवस्थापितवाहिनी सेनायेन सत्तथोक्तः सन् नध्न तश्चेति कपू गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धै

रमात्यैः अर्घ्यपाणी यस्य तथोक्तः सन् मामभ्युपैति॥६६॥

३४

पित्रेति यः भरतः पित्रा विसृष्टां दत्तां अंकं उत्संगं च गतामपि यां श्रियं युवापि मदपेक्षया मन्दत्वात् अ

भोक्ता सन् नूतनत्वात् न लोके तिष्ठति निषेधः इयंति वर्षाणि एतावतो वत्सरान् अंत्यंतसंयोगे द्वि

तीया तया श्रिया सह स्थितेति गम्यते उग्रं दुश्चरं आसिधारं नाम व्रतं अभ्यसतीव वर्तयतीव युवा यु

पित्राविसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं गताप्यंकगतामभोक्ता॥ इयंति वर्षाणि तया

गणपति सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारं॥६७॥

वत्सासार्द्धं यत्र मग्धभर्तृवदाचरेत् अंतर्निवृत्तसंगस्यादासिधारव्रतं हितदिति यादवः एकस्मिन्

शयने मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण स्वपनं तदासिधारव्रतं इति केचित् इ

दं चासिधाराचंक्रमण तुल्यत्वात् असिधारव्रतमित्युक्तं॥६७॥

३५ ॥६॥

सर्ग॥१३

एतावदिति दाशरथौ रामे एतावद् उक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तृ तदीयां रामसंबंधिनीं इच्छां अ
धिदेवतयाभिषेण विदित्वा नस्तेऽरितं सदिस्मर्थः सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः। प्रजाभिः
उदीक्षितं ज्योतिष्पथात् आकाशात् अवततार॥६८॥ तस्मादिति रामसेवायां विचक्षणः कुशलः

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयामिच्छाविमानमधिदेवतया विदित्वा॥ ज्योतिःपथादवत
तार सविस्मयाभिरुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः॥६८॥ तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शि
तेन सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः॥ यानादवातरददूरमहीतलेन मार्गेण भंगिरचितस्फटि

हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन दत्तो हस्तो यस्य दत्तहस्तावलंबः सन् पुरःसरो विभीषणस्ते
न दर्शितेन अदूरं महीतलं यस्य तेन भंगिभिः विच्छित्तिभिः रचितस्फटिकेन सोपानपर्वणा
मार्गेण तस्मात् यानात् पुष्पकात् अवातरत् अवतीर्णवान् नरनेन्दुः॥६९॥ ॥६९॥

३६

गणपति

स्य नेता ५

इक्ष्वाकिति प्रयतः स रामः इक्ष्वाकुवंशगुरवे वसिष्ठाय प्रणम्य अर्घपरिग्रहः स्वीकारः तस्यांते पर्यश्रुः परिगलि
तबाष्पः सन् भ्रातरं भरतं अस्वजत आलिंग्य तस्मिन् रामे भक्त्या अपोढः परिगतः पितृराज्यमहाभिषेको
येन तस्मिन् मूर्द्धि उपजघ्रौ च घ्राणं चकार पादानां लिटि रूपं॥७०॥ श्मश्र्विति श्मश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या सं

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य स भ्रातरं भरतमर्घपरिग्रहांते॥ पर्यश्रुरस्वजत मूर्द्धनि चोपजघ्रौ तद्भ
क्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके॥७०॥ श्मश्रुप्रवृद्धिजनितानि नाकृतिविक्रियांश्च प्लक्षान्प्र
रोहजटिलानिव मंत्रिवृद्धान्॥ अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैर्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा॥७१

स्कारः भावात् जनितान् आकृतौ वपुषि रूपे वा विकृतिर्येषां तान् अत एव तस्मात् रूपे वपुष्यपीति हेमः। अत एव
प्ररोहैः शाखावलंबिभिः अधोमुखैः मूलैः जटिलान् जटावतः प्लक्षान् न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणमतो मंत्रिवृद्धां
श्च शुभैः सूपाद्रैः दृष्टिपातैः वार्तस्य अनुप्रयोगेण कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा अन्वग्रहीत् अनुगृही
तवान्॥७१॥

३७

र॰सर्ग॰१३

दुर्जातेति अयं मे दुर्जातबंधुः दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तमिति विश्वः ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः एषः समरेषु पुरःप्रहर्ता पौ
॥२७॥ लस्त्यो विभीषण इति आह्नेन आदरवता कर्तरि क्तः रघुनंदनेन रामेण कथितावुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्म
णभरतमपि व्युत्क्रम्य आलिंगनादिभिः संभाव्य ववंदे ॥७३॥ सौमित्रिणेति तदनु सुग्रीवादिवंदनानंतरं

दुर्जातबंधुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ॥ इत्यादृतेन कथितौ रघुनंदनेन व्यु
गणपति त्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववंदे ॥७३॥ सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनमुत्थाप्य नम्रशिर
सम्भृशमालिलिंग ॥ रूढेंद्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७४॥

सः भरतः सौमित्रिणा संससृजे संगतः सृज विसर्गे दैवादिकात् कर्तरि लिट् नम्रशिरसं प्रणमंतमेनं सौ
मित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढं आलिलिंग किं कुर्वन् रूढेंद्रजित्प्रहरणैर्व्रणैः कर्कशेन अस्य सौमित्रे
रुरस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव पीडयन्निव क्लिश्नाति रयं सकर्मकः क्लिश्नाति भुवन

त्रयमिति दर्शनात् ननु रामायणे ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतप अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो वा
क्यमब्रवीत् इति भरतस्य कानि ज्येष्ठप्रतीयते किमर्थं ज्येष्ठमवलंब्य अनार्जवेन श्लोको व्याख्यातः
सत्यं किंतु रामायणश्लोकार्थः टीकाकारोक्तः श्रूयतां ततो लक्ष्मणमासाद्येत्यादिश्लोके आसादनं ल

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेंद्रान् ॥ येषु क्षर
गणपति त्सु बहुधा मदवारिधाराः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥७४॥

क्ष्मण वैदेह्याः अभिवादनं तु वैदेह्या एव अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्येष्ठत्वं विरु[illegible]ध्येतेति ॥७५॥ रामेति
तदानीं हरिचमूपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेंद्रानारुरुहुः ब[illegible]धा हे मदवारिधाराः क्ष
रत्सु वर्षत्सु तेषु गजेंद्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे अनुबभूवुः ॥७४॥

२९ सानुप्लव इति। सानुप्लवः सानुगतः अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुग इति यादवः। क्षणदाचराणां प्रभुः विभीषणोऽपि। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जनको दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः तेन अनुशिष्टः आज्ञप्तः सन् रथान् भेजे। तानेव विशिनष्टि। मेरथाः मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैः

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः। मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैर्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः॥ ७५॥ ॥

गजानन

रपि तदीयैर्वैभीषणीयैः स्यन्दनैः रथैः तुलिता कृत्रिमभक्तिशोभाः न भवन्ति। तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ताः तेषां तत्साम्यं न लभन्त इत्यर्थः। कृत्रिमस्त्वत्र ड्वितः क्त्रिः इति क्त्रिप्रत्ययः। क्त्रेर्मम् नित्यमिति मम्प्रत्ययः॥ ७५॥ ॥ २

भूय इति॥ ततो रघुपतिः साग्रजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् विलसत्पताकं कामेन इच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन दृश्यो दर्शनीयः। तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं दोषाननं। सायंचिरमित्यादिना ट्युप्रत्ययः। तरलाविद्युत् चञ्चलविद्युत् अभ्रवृन्दमिव अध्यास्त अधिष्ठितवान्॥ ७६॥ तत्रेति। तत्र विमाने जगतामीश्वरेणादिवराहेण प्रजापतेरुद्धृतमिव

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकमध्यास्त कामगति साग्रजो विमानं। दोषाननं बुधबृहस्पतियोगदृश्यस्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दं॥ ७६॥ तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः। रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्राद्भुक्तां धृतिमतीं भरतो ववन्दे॥ ७७॥ ॥

वर्षात्ययेन शरदागमेन अभ्रघनात् मेघसंघातात् इन्दोश्चन्द्रस्य रुचं चन्द्रिकामिव रामेण दशकण्ठ एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात् प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं संतोषवतीं मैथिलसुतां सीतां भरतो ववन्दे॥ ७७॥ ॥

र० स० ८२

२९ लंकेश्वरेति॥ लंकेश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भंगेन निरासेन दृढव्रतं अखंडितपातिव्रत्यं अत
विनायक एव वंद्यं तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठानुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्य

लंकेश्वरप्रणतिभंगदृढव्रतं तद्वंद्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः॥ ज्येष्ठानुवृत्ति
जटिलं च शिरोस्य साधोरन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य॥७८॥ ॥

अस्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं समेत्य मिलित्वा अन्योन्यस्य परस्परस्य पावनं पावयतीति पा
वनं शोधकं अभूत् भवतिस्म॥७८॥ ॥

४२

र० सर्ग १३ कोशेति आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसरा यस्य तेन स्तिमितजवेन मंदवेगेन पुष्पकेण क्रोशार्धं
॥७९॥ परिमाणविशेषः क्रोशार्धं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः संभृजिताः उपकार्याः पटभवनानि यस्मिंस्तस्मिं
स्तन् उदारे महति साकेतोपवने अयोध्यायाः उपवनं अध्युवास अधिवतिष्ठ साकेतः स्यादयोध्यायां कोसलानंदिनी

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण॥ शत्रुघ्नप्रतिविहितोपका
र्यमार्यः साकेतोपवनमुदारमध्युवास॥७९॥ इतिश्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ।
गणपति अयोध्यागमनं नाम त्रयोदशः सर्गः समाप्तः॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु॥ ॥

च सेत्यमरः॥७९॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि
तायां रघुवंशटीकायां संजीवनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः समाप्तिमगमत्॥१३॥ गणपति गजानन
हेरंब गणपति हेरंब ॥६२॥

४३

त्रयोदशसर्गसमाप्तः॥